

AZ
ARADI EV. REFORM. EGYHÁZ
TÖRTÉNETE.

IRTA

CSÉCSI IMRE

ARADI EV. REFORM. LELKÉSZ.

A TEMPLOM ALAPKÖVE LETÉTELÉNEK ÖTVENEDIK
ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL.

Ára egy korona.

A. TISZTA JÖVEDELEM A TEMPLOM JAVÍTÁSÁRA LESZ FORDITVA.
FELÜLFIZETÉSEK HÁLÁS KÖSZÖNETTEL VÉTETNEK.

ARAD, 1897.

NYOMATOTT MUSKÁT MIKSA KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

195.189 ✓

AZ
ARADI EV. REFORM. EGYHÁZ
TÖRTÉNETE.

IRTA

CSÉCSI IMRE

ARADI EV. REFORM. LELKÉSZ.

A TEMPLOM ALAPKÖVE LETÉTELÉNEK ÖTVENEDIK
ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL.

==
✻ *Ára egy korona.* ✻
==

(A TISZTA JÖVEDELEM A TEMPLOM JAVÍTÁSÁRA LESZ FORDITVA. —
FELÜLFIZETÉSEK HÁLÁS KÖSZÖNETTEL VÉTETNEK.)

ARAD, 1897.

NYOMATOTT MUSKÁT MIKSA KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

ELŐSZÓ.

Az 1829. évben alakult aradi ev. reform. egyház rövid történetével ismerkedik meg az olvasó a következő lapokon. E könyvecske összeállítását megelőzőleg már két alkalommal foglalkoztam az egyházunk történetére vonatkozó adatok felkutatásával. Pár évvel ezelőtt dr. Gaál Jenő miniszteri tanácsos ur felhívására irtam meg röviden, egy nyomtatott ivnyi tartalommal, az aradmegyei 14 ref. egyház s azokéval együtt az aradi ref. egyház történetét, különös tekintettel az egyes egyházak fejlődési fokozatainak feltüntetésére. (Aradmegye monographiáját illetőleg nevezett miniszteri tanácsos ur bizatott meg a protestans egyházzal szülő rész megírásával) Aztán a Szöllösi István és Vass Géza által kiváló gondallal szerkesztett s valóban becses „Aradi millenniumi naptár“ részére adtam nagy vonásokban — vázlatként — irt pár lapot egyházunk alakulásáról s kiemelkedőbb eseményeiről.

Most pedig, nagyobb részletezéssel, azon alkalomból adom közre e történetet, hogy sok bajokkal küzdő egyházunk, annyi keserű megpróbáltatás után, a f. évi ápril hó 19. napján méltó örömmel megünnepelheti immár a templom alapköve letételének ötvenedik évfordulóját. Az 50 év által megviselt templomnak szebbnek kell lennie ez évben, mint volt ezelőtt 50 évvel 1847-ben. A javítás munkálata elodázhatatlan s e munkálat költségeire alig rendelkezik egyházunk valami kevés összeggel. Duplex libelli dos est: egyfelől hiveink megismerkedhetnek szeretett egyházunk részletesebb történetével, az ősök példájából erőt merítve újabb és folyton kitartó küzdelemre, másfelől az 1000 példányban nyomtatott könyvecske árából (négyezer lelket meghaladó városi gyülekezetben el kellene kelni az utolsó példányig!) minden nagyobb erőfeszítés nélkül kijavíthatjuk, a javítást már nagy mértékben igénylő templomunkat. Az áldozatkészség alapkövén fölépült templomot hadd szépitse meg ez évben, ötven év letünte után, az egyházépítő ősök unokáinak nem gyengülő áldozatkészsége! Az utóbbi időkben rohamosan épülő város palotái között ne legyen kénytelen szegyenkezni a megviselt külsejű református templom!

Megemlítem e helyen, hogy forrásul némi részben Rácz Károly „A zarándi egyházmegye története“, Lakatos Ottó „Arad története“ cz. művét, a tiszántuli egyházkerület és a nagy-szalontai egyházmegye jegyzőkönyveit használtam; nagyobb részben pedig az egyházi levéltárban elhelyezett régi és újabb iratokból, levelekből, feljegyzésekből s egyházi jegyzőkönyvekből merítettem az adatokat. A legutóbbi tiz év (1887—1896.) jellemzésénél természetesen már saját tapasztalataim és észleleteim is segítségemre voltak.

Remélni merem, hogy célunk elérésében meg leszünk segítve.

Bizom Istenben. Isten megsegíti az ő benne bizókat!

Segíts meg minket, óh Mindenható! *Benned biznak, kik ismerik a te nevedet. A mi atyáink benned biztak, hozzád kiáltottak és megszabadultak. Kik az Úrban biznak, azoknak erejük megújul; futnak és nem fáradnak el, járnak és nem lankadnak meg!* (Zsolt. IX. 11. XXII. 5. 6. Ézs. XL. 31.)

Az Úr kegyelme és áldása velünk!

Arad, 1897. márczius 24.

Csécsi Imre.

BEVEZETÉS.

Hogy az elpusztult zarándi egyházmegye területéhez tartozó régi Aradon a 16. és 17. században volt-e s milyen állapotú protestans egyház: e kérdésre határozottan igenlő feleletet nem adhatunk. Ha volt, akkor bizonyosan állíthatjuk, hogy az aradi régi protestans, illetőleg református egyház eredetét, történeteit, a vezetők életének körülményeit sűrű, eiháríthatatlan homály borítja. Határozottan mondhatjuk, hogy egy ilyen egyházzal alig tudunk, vagy jobban mondva, alig sejtünk valamit. Ha e tekintetben itt-ott némi rövid, odavetett megjegyzést találunk, azt csupán utbagazító erővel nem bíró következtetésnek tekinthetjük.

Rácz Károly, az ő nagy kutatásról tanuskodó munkájában, — melyben összesen 168 egyház visszontagságos történetéről emlékszik részletesen — említi Aradról*), hogy azt a 16. században s a 17. elején protestansnak véli. Ezt azonban a 16. századra vonatkozólag csak úgy mondhatná, ha elfogadná Fábián Gábor azon állítását, hogy egy 1517. évi okmányban már a mai Arad neve fordul elő. Azonban mivel sem Fábián nem említi, hogy honnan vette a közölt okmányt, (ez okmányt Lakatos Ottó is említi „Arad története“ czimű munkája I. kötetében, de arról, hogy hol van az és hol látta, nem ad felvilágosítást,) sem pedig ő (Rácz K.) a városi és megyei levéltárban azt fel nem találhatta; e két körülményből kifolyólag bátran megjegyezhetette, hogy az okmányban említett Arad név Orodot jelentette. (Az okmány kelte állítólag így hangzik: „kelt Aradon helyben“ s mert benne a káptalan ügyéről van szó, a „helyben“ jelzés inkább illik Rácz K. szerint a régi Orodra.) Ha tehát megállapított ténynek vesszük azt nevezett tudós szerző nyomán, hogy „a mai Aradnak legelső nyomára 1589-ben találunk“, ez esetben legfeljebb csak annyit következtethetünk, hogy a 16. század végén lehetett már Aradon protestans egyház. Azt írja nevezetesen idézett műve 150. lapján, hogy az akkori nevezet szerint körös-marosközi, későbbi néven zarándi egy-

*) Rácz Károly „A zarándi egyházmegye története.“ Arad, 1880. L. 149. lap.

házmegye gyűlést tartott Aradon az 1589. évi június 8. napján. S mert „Orodmegye legnagyobb részét akkor Mágocsy Gáspár fia Ferencz birta, ki a reformátio pártolása tárgyában semmivel nem állott alább atyjánál,“ s továbbá mert „épen 1588-ban tiltattak ki területéről országos törvény által a jezsuiták“: e körülményekből következtetve bizvást feltehető, hogy volt ez időben protestans egyház Aradon. És ennyi az csak, mit e tárgyban megemlíthetünk. S hogy ezen kívül csak a 17. század elején véli még Ráczy Károly Aradot protestansnak, ezt bizonyára abból következteti, hogy egy, a gyulafehérvári káptalan levéltárában levő okmány szerint Rákóczi Zsigmond fejedelem Aradot (ekkor már mezőváros) a környékén levő pusztákkal együtt a lippai szerb várőrségnek adta, árulás díja gyanánt. (1607.) Az aradi várat pedig Bethlen Gábor fejedelem 1614-ben a töröknek adta át s így nehezen hihető, hogy törökök és szerbek között magyar protestans egyház létezhetett volna. Virágzó állapotban bizonyára nem.

Mi lett a zarándi egyházmegyével? Hová lett a 168 egyház, melyről a történetíró dicsekedve emlékezik? Az egyházmegye a Rákóczi-féle forradalom idején már nem volt meg, egyházai lassanként pusztulásnak indultak. Az egyházak lélekszáma a virágzás idejében megközelítette az egy milliót, mit könnyen megérthetünk, ha figyelembe vesszük, hogy Arad- és Zaránd-megyében már a mohácsi vész előtt a katolikus községek nagy része (leginkább a magyarajkuak) a protestans egyház kebelébe tért s a török uralom végnapjaiban, midőn a menekült magyarok helyét beköltözött románok foglalták el, 66 elpusztult református templomot találtak csak magában Aradmegyében.*) A múlt század végén már csak 8 egyház volt meg a 168 egyház közül s Arad ekkor a fiókegyházak közt említettik 2 családdal. Bizony az egykor híres és fellelte népes egyházmegyének ma már, vallásunkra és a magyarságra nézve »pusztaságban nyúlnak el vidéki«! Érdekesnek tartom felemlíteni a hivatalos kimutatások után, hogy Aradmegye területén 1837-ben volt 11 ref. egyház 8863 lélekkel, 13 ref. iskola 11 tanítóval, (2 lelkésztanító ezeken kívül) 795 iskolabajárával; 1865-ben 13 egyház 14768 lélekkel, 16 iskola 14 tanítóval (2 lelkésztanító) 975 iskolabajárával; 1895-ben 15 egyház (pár leányegyház és szórványok) 20200 lélekkel, (Csermőt is számítva már) 24 iskola 21 tanítóval, (3 lelkésztanító) 2343 iskolabajárával. Ez adatok összevetéséből örvendetesen győződhetünk meg arról, hogy a zarándi

*) Lakatos Ottó: Arad története. I. kötet, 43. lap.

szomorú maradvány napjainkban már megháromszorozódott s szem-
betűnő egyházaink életében a fejlődés minden téren.

Emlékezzünk meg arról is, hogy Arad 1800-ban, mit leány-
egyház a kisperegi egyházhoz tartozott, a vár pedig a reform.
katonákkal Gyorokhoz volt csatolva, míg aztán 1822-ben, az ekkor
alakított nagy-szalontai egyházmegye hatósága alá került város és
vár egyaránt. Ez időtől fogva az aradi hívek többnyire a gyoroki
lelkész szolgálatával éltek.

De most lássuk, mikor és miként fejlődött Arad anyaegy-
házzá?

ELSŐ RÉSZ.

*Szervezkedési kísérletek. Ideiglenes állapot az 1829. évben.
Az egyház megalakulása. Iskola szervezése. Paplak építése.
Templomépítési mozgalmak. A templom felépítése. Lelkészek,
kiválóbb egyházférfiak 1829—1849.*

Mint már fentebb jeleztük, alig lehet szó arról, hogy a 18. században nagyobb számmal lettek volna Aradon protestáns lakosok. Ilyen lakosokról a minoritarend törzskönyvében előforduló statisztikai kimutatás emlékezik, feltüntetvén az 1782. évről 9 prot. lelket.*) Előbb már említettük, hogy a tiszántuli egyházkerület levéltárában levő hivatalos kimutatás szerint 1786-ban Arad, mint leányegyház, 2 reform. családdal van feltüntetve, mely följegyzés az 1782-iki adattal bizvást összeegyeztethető.

Ez adatok hitelességének támogatásául egyházunk levéltárában egy régi, keletnélküli irat szolgál, mely elég pontossággal vezet le a mult század végétől az Aradra vonatkozó adatokat egészen az 1830. évig. Ez irat már említést tesz Kotsa István első rendes lelkészről, (1830-ban jött Aradra) de nem említi Balogh Dávid (kiről hátrább bőven lesz szó) halálát, mely 1832-ben következett be: így biztosra vehető, hogy az 1830. évben keletkezett ez irat valamelyik egyháztagnak buzgalma folytán, mert az bizonyos, hogy nem Kotsa Istvántól ered. Későbbi irással ez olvasható hátlapján: «legrégibb irat a 19. század elejéről», ez azonban tévedés, mert régibb iratok is vannak a levéltárban az egyházra vonatkozólag. E megjegyzés azt akarná jelenteni, hogy ez irat ismert meg az egyházra tartozó legrégebb adatokkal. Czime ez: «Az Ó-Aradi Protestánsoknak első kezdetek vagy letelepedések.» Tartalma, kivonatosan ismertetve, következő:

*) Lakatos Ottó idézett műve. II. kötet 73. lap.

Az 1788-dik esztendőben, a török háboru idején Erdélyországból egy Balogh Dávid nevű ifju vándorolt ide, ki szorgalmas igyekezete által magának házat szerzett s hires fakereskedő lett. Ez az első, névleg is ismert református ember Aradon. Szólani fogunk későbbben nagy hagyományáról és az ebből keletkezett perről. Utána 7 évvel Keresztesy Pál mesterlegény jött Aradra s 9 évi itt tartózkodása után kérte a várostól, hogy lakosnak bevétessék. Kérése teljesítve lett, adó alá is felvették, azonban a csizmadia czéhvel nagyon meggyült a baja. Eddig a czéhnek még nem volt protestans tagja, ez okon pert indított Keresztesy ellen s a városból csufosan kikergették. A megye azonban „a dologha érzékenyen belétekintvén“, 3 esztendei per után a legényt a czéhbe beiktatta. Ez a derék ember, kinek emlékezete az aradi reformátusok előtt valóban tiszteletreméltó, a huszas években legtöbbet fáradozott abban, hogy az aradi hivek ekklézsiát alkossanak. A kellemetlenségek által megpróbált jellemével és kitartásával nagy mértékben tudott hatni hitsorsosaira. A régi irat szerint ő tudott legtöbbet előadni az aradi első protestánsok állapotáról. Az ő előadása után tudjuk, hogy az itt levő cselédek, iparossegédek s várbeli katonák „akkor communicáltak, mikor a Ráczvárosban lakó unitus Prókátor Magyar István felesége, ki Református volt, az erdőhegyi Tiszt. Lázár Pál'urat elhozatta.“ S mivel ez időben már Gyorokon volt néhány protestáns (bizonyára református) család, könnyebben boldogultak, mint az aradiak. Lelkészi állást szerveztek s különösen az 1822. évtől kezdve a gyoroki lelkészek (Szilva Gergely, Bak János, Komáromi N., Czapfalvi János) ügyeltek fel az aradi hivekre. E lelkészeket, mielőtt a megyei rabok oktatására rendszeresen be nem jártak, „egy érdemes gyalog Regimentből való pensionatus Kapitány, Istenben megboldogult Vajai László Ur mindenkor elhozatta, ameddig Aradon lakott.“

Említi még az irat, hogy Czapfalvi János gyoroki lelkészkedése idejében már szép számmal voltak Aradon reformátusok és evangelicusok. (Czapfalviról van egy irat levéltárunkban, ez 1826-ról szól.) Megegyeztek közösen, hogy egyházat alkotnak; sürgetik a városi hatóságnál a prot. lelkek összeírását, hogy így az összeírtak lajstromával mehessenek követeik (2 ref 1 evang.) Debreczenbe a kerületi gyűlésre. El is mentek, de mivel a kerületi gyűlés akkor elhalasztatott, „az Nagy Tiszteletű Superintendens Budai Esaiás Ur jó reménység alatt hazabocsájtotta a fent említetteket.“ Itt emlékezik meg az irat röviden Csernátoni Vajda Péterről s arról, hogy Kotsa István Aradra rendeltetett lelkészül. Ennyi az, miről e «legrégibb» iratunkból tudomást szerezhethünk. Abban, hogy

az adatokat a valóságnak megfelelően sorolja el, semmi kétségünk nem lehet.

Azonban a huszas évek mozgalmaira nézve már bővebb és biztosabb adatok is állanak rendelkezésünkre. A protestans lakosok bizonyos erővel, jogos önérzettel kezdenek fellépni s az egyházzá alakulás első körvonalai mindinkább észrevehetőkké válnak. Nem volt ismeretlen a városban Keresztesy Pál esete s bizonyára a katolikus érzelmű polgárság és a papok nem szívesen tűrték az ő és társai elszánt, kitartó működését. Hogy az 1825. évben mivel sértette meg egy páter a református atyafiakat, nem tudhatjuk, (csak sejthetjük a ma már mindennapivá lett ellenünk való prédikálásokból) de az bizonyos, hogy Keresztesyék nem hagyták magukat s a támadó sértés ellenében teljes erővel léptek föl. E mellett bizonyít egy rövidke irat, mit emlékezetnek okáért szószerint ide följegyzek: «Bizonyság. Alább irt ezzel bizonyitom, hogy azon egyenetlenség, mely egynéhány feltételek mián, melyet P. Angyalosi magyar Predikator az Predikáló székből az Reformata Religió ellen mondott volna, közöttünk egészen egyeségre hozattatott, és a régi békesség mind a két részről hogy meg fog tartódni fogadtatott Arad 27-dik Decem. 1825. P. Aloysius Koch, Gvard. et Adm. Parochiae.»

Hogy ez időben mily erős volt már a vágy és törekvés az aradi reformátusokban és evangélikusokban önnálló egyház alkotására, kitetszik ez Keresztesynek, több társai nevében is, az 1826. év márczius 28. napján Molnár János nagy-zerindi lelkészhez küldött s «szeretettel ajánlott» aggodalmaskodó leveléből. A jó ember arról tudósítja a zerindi papot a pár nap múlva tartandó tractualis gyűlés alkalmából, hogy ők már közadakozásból egy házat remélnek vehetni, de ezen szent szándék megakadályozására mindent elkövet Czapfalvi uram, a gyoroki prédikátor s maga mellé épen azért akar a gyűléstől káplánt kérni, hogy Aradon, mint filiáján magát megerősíthesse; a káplánt Gyorokon tartván, ő maga az aradiakat kormányozhassa. Ez az ő szándékukkal nem egyezik meg, mert annak idejében maguk fognak esedezni a nagytiszteletű tractus előtt egy ide Aradra való kitanult fiatal tiszteletes urért; kérik tehát, hogy Czapfalvi kérése függesztessék fel.

Ime mennyire félnek attól, hogy anyaegyház alkotását célzó törekvésük hajótörést talál szenvedni. Készek megfeszíteni minden igyekezetüket és erejüket, csak valahára régi szent óhajtaik beteljesülését láthassák. E levélre az egyházmegye megbizta Szőke Sámuel assessort, hogy a dolgot megvizsgálván, igazítsa az egye-

nes utra őket s vádaskodást gondolván fenforogni, az érdemes prédikátornak illendő satisfactio adását rendeli el. Pedig Keresztesyről bátran feltehető, hogy őt e kérdésben más, mint egyháza, válasza iránt érzett meleg buzgósága és kitartó szeretete, nem vezérelte. Megeshetik biz' az, hogy hivatalos megítélések nem mindenkor nevezhetők egynek az igazsággal. Azonban hihető, hogy Czapfalvit is jó szándék vezérelte tervében.

Az 1827. évi ápril hóban már kezét fogva az evangélikusokkal, hogy annál nagyobb foganatja legyen, német nyelven szerkesztett folyamodással fordulnak hivatalos összeírás elrendeléseért a „löblicher Magistrat“-hoz. Jelzik röviden, hogy „im Umfange dieser Stadt und in der Festung bereits beiläufig 80 evangelische und 108 reformirte Familien sesshaft“ . . . s kimondják, hogy saját erejükből imaházat kívánnak berendezni s a teendők végzésére lelkeszt őhajtanak beállítani. Megállapítható tehát, hogy ekkor már 100-nál több református család volt Aradon s a testvér evangélikus hivekkel bátran remélhették a legjobb eredményt.

Ugyanazon év és hó 26-án Debreczenben vannak az aradi küldöttek (Keresztesy Pál, Gáll Sándor, Mihál Czigler) s ott keltezve adják be a folyamodást az egyházkerületi consistoriumhoz, jelezve abban, hogy ugyanilyen értelemben fordultak kéréssel a tiszameleléki ágostai evang. kerülethez is. Templomot, iskolát szeretnének építeni, tartani egy prédikátort és egy „Oskola mestert.“ A kerület határozatáról jegyzőkönyvi kivonaton, (ápril 28-án tartatott a gyűlés Debreczenben) már május 8-án értesíti Bor István esperes, zsadányi lelkész, Aradmegye főjegyzőjét s egyházmegyei tanácsbíró, Szőke Sámuel. A határozat így szól: „A kegyes szándék helybe hagyódik és dicsértetik, mely hogy teljesíthessen, utasítatnak az 179¹/₂-ik Esztendőbeli vallást illető 26-ik Articulusnak második Paragraphusa ételme szerént az engedelem megnyerésének kieszközlésére az illető Tekintetes Nemes Vármegyéhez. Kiadta Nagy István Generalis Notarius.“ Az esperes már említett s Zsadányban kelt levelében, (Zsadány azóta már az elpusztult egyházak számát szaporítja) úgy vélekedik, hogy először is iskolát kellene állítani, abba lévita-forma rektort helyezni, ki a gyermekeket is tanítaná, az isteniszteletet is végezné, kinek magyarul és németül tudónak kellene lennie. Mindjárt ajánl is alkalmas embert, a gyulai káplánt, Kekk Antal uramat, kit a 16. kánon értelmében fakultálni lehetne a sákramentomok kiszolgáltatására is addig, míg az egyháznak módja lenne aktualis papnak tartására.

1827. év ápril 20-ról maradt egy szerződés-féle irat, mely-

nek értelmében reformátusok és evangélikusok kötelezik magukat: 1. hogy fáradhatatlan iparkodással azon lesznek, hogy templom és iskola részére helyet szerezzenek; 2. az építéshez szükséges pénzt egyenlő mértékben adják és sem egyik sem másik rész semmihez több jogot nem tarthat a másíknál; 3. a lelkész akármelyik felekezetből választható, csak magyar és német nyelven egyformán tudjon tanítani és prédikálni, mivel az ágostaiak németek, a reformátusok pedig magyarok. A szerződést református részről Keresztesy Pál, Nemes Gáll Sándor és Komáromi András, — az ágostaiak részéről Beck Dániel és Bartl János irták alá, mint előljárók.

Nem hiányzott tehát a buzgóság és jóakarát egyik részről sem s a legjobb várakozással voltak eltelve ügyök kimenetele iránt. Mint láttuk, a kerület által a megyéhez lettek utasítva, hogy elég legyen téve az 1790—91-iki 26. t. cz. 2. szakaszának s a megye vizsgálja meg, bizottság segélyével, az állapotokat, ha vajjon a törvény kívánalmainak megfelelők-e azok? Ez a vizsgálat sokáig tarthatott, mert az egyházalakítási mozgalomról, az egész 1828. évről semmi okmány vagy jegyzés nem található levéltárunkban. Bizonyos, hogy ez évben és a következő elején még mindig Gyórokron találhatták fel lelki táplálékukat az aradi hivek. 1829-ben február 10-ikén készült egy jegyzék a reform. lakosokról s a paptartásra tet szabad ajánlatokról. Összesen 112 család van ez iven följegyezve 332 lélekkel, s 402 forint 27 krajczár önkéntes adóajánlattal. Kezdetnek valóban meglepő szép pénzbeli ajánlat volt ez s méltán hihettek az egyház közeli megalakulásban.

A véletlen segítségül jött, siettetvén mintegy a dolgok rendes menetét. E véletlenben is, mint eszközben, Istent áldhatták a mi egyházunk legelső építői! Egy sorsüldözött szegény lelkipásztor utazott keresztül Aradon az 1829. év tavaszán s Isten ezen szerencsétlen, Erdélyből tán vétke miatt kiűzött szolgájának jutott e városban az egyházalapítás dicsősége! E féríu Csernátoni Vajda Péter volt, ő adta — tagadhatlanul — az első impulsiv erőt a hiveknek a további küzdelemre. Legyen feledve minden, amit vétett, ama nagy jóért, mely az aradi reformátusoknak csodálatraméltó további erő kifejtésében mutatta meg magát. Az ő feljegyzéséből tudjuk a következőket:*)

Az 1829. évben, pünköszt ünnepe előtt két héttel Aradon megfordulván, itt reformátusokra talált, kiktől megértette, hogy papra, tanítóra nagy szükség volna már: nincs iskola, nincs temp-

*) I. számú anyakönyv, 1. és 2. lapon.

lom, e miatt sokan az alsóbb rendűek közül más vallásra állanak, holott így sem egyiket, sem másikat nem ismerik, nem értik; halottaikat többnyire papi szolgálat nélkül temetik, vagy nem úgy, amint kedvök tartaná. Ezen dolgok hallatára az Erdélybe való menetelről lemondott s Balogh Dávid, Keresztesy Pál, Szentiványi Dániel, Nagy János, Szakadáthi Zsigmond és többek kérésére itt maradt közöttük s már pünköst előtt és az ünnepen prédikálván nekik, preczeptornak megmarasztották. Buday Jonathánnak és Szöke Sámuelnek ajánlották s rövid idő múlva városi lakosnak bevétellett. Augusztus 10-én már kivettek a templom-utczában, a Török-féle ház emeletén egy «nagy tágos Palotát», (termet) egy «oldalszobát, mely az utczára néz,» egy szint stb. szeptember 1-től számított egy évre, négy ángáriába fizetendő 150 forintért. A szerződést megkötötték s Szirb Theodor megyei fiskális, a Török-ház plenipotentiarusa a házat «Imádság Házául» jó móddal átadván, a 150 forintot váltó czédulában, angariatim kifizetni, «minden panasz nélkül» kötelezik magukat: Balog Dávid, Szentiványi Dániel, Farkas Simon, Zolnay Sándor, Keresztesy Pál, Fadgyas Gergely s kívülök még 27 aláíró. Budai Jonathán ügyvéd kathedrát csináltat, a többiek padokat ajánlanak fel. Nagy Gábor urasztalt s ahoz való eszközöket ajándékoz (kehely, tányérok), többen takarókat, kendőket. Csernátonit pedig, Budai J. ajánlatára, tanitóból pappá tették, megbízták a megyei rabok s várbeli katonák (számuk 100 körül volt s az egyház tagjainak tekintették magukat) gondozásával. Ime így alakul meg Aradon pár hónapi rövid idő alatt a reform. egyház s nem hiányzik egyéb, mint a felsőség jóváhagyása. Ennek kinyerését is megkísérlik, levelet intéznek a püspökhöz, kérvén, hogy tarthassák meg lelkészül Csernátonit, ki Erdélyben 15 évig viselt már hivatalt s 3 év óta egészsége helyreállítása végett Bécsben és különböző fürdőkben járván, most Aradra vetődött, hol predikálván, a hallgatók szeretetét megnyerte. Ezt kéri Buday J. is, valamint maga Csernátoni, ki esperesi bizonylatot mutat arról, hogy Erdélyben már felszentelt lelkész volt. Egy levéltárunkban levő másolat szerint, 1829. aug. 7-én tartott gyűlésben azt határozta a kerület, hogy az aradi reformátusok folyamodjanak a vármegyéhez, kérjenek küldöttséget a fundus elegendő voltának megvizsgálására. Hozzák fel a megye előtt, hogy ha helyben lesz lelkész, úgy nem kell idegennek járnunk be a tömlöczbeli foglyokhoz. S míg a felső engedély leérkezik, Csernátoninak a magános istenitisztelek tartása, a sákramentumok kiszolgáltatása megengedtetik, köteleztetvén egyszersmind, hogy felszenteléséről a 17.

kánon szavai szerint (talán tévedés, mert erről a 15. kánon szól) sub sigillo Dioeceseos kiadandó bizonyítványt szerezzen. Az irat alatt — mely, mint említettem, másolat s talán Csernátoni írása — ezen megjegyzés áll: megolvasta és kiadta V. Generalis Not. Szoboszlai Pap István.

A kerület határozatáról bizonyára hamar értesültek az aradiak. Csernátoni augusztus 20-tól anyakönyvet vezet s végzi a lelkészi teendőket, mint interimális predikátor. Mikor mindent szerencsés kezdetnek tekinthetett volna már, ismét utólérte a keserű sors. Mintha csak kevés időre oldalutra vágott volna ki az őt kérlelhetetlenül üldöző sors elől! Nehány ember kezdettől fogva gyanakodhatott reá s erre minden esetre nagy okot adott magaviselete is, melyről 1831-ben emlékezik meg egy presbyteri gyűlés jegyzőkönyve. Elöttem fekszik egy irat, Salamon István dévai esperes 1829. febr. 25-én kelt levelének másolata. A levél válaszul jött azon tudakozó levélre, melyet Csernátoni felől Komáromi András és Ecsedi Rákóczi Mihály küldöttek hozzá még 1828. auguszt. 6-án. Az esperes, az elkésett válasz miatt mentegetvén elébb magát, elmondja részletesen, hogy Csernátoni 1812-ben pappá szenteltetett ugyan s Rákosdon, majd Néma nevű faluban lelkészkedett éveken át, de aztán a generalis synodus által papi hivataltól megfosztatott. Ezóta nem tudott róla semmit, míg a múlt (1828) tavaszon és nyáron egymásután két levelet nem küldött hozzá, melyekben Erdélyben folytatott hivataloskodása dicséretes voltáról tőle bizonyítványt kért.*) Ő azonban (az esperes) egyik levélre sem válaszolt, sem neki bizonyítványt nem küldött. Sajnálja «ő kegyelmének sorsát,» de az aradiak megcsalását elő nem segítheti, avagy csak el sem nézheti. Figyelmezteti Komáromit és társát, hogy ha Csernátoni valami bizonyítványt mutatna fel tőle, vessék azt össze ezen levele betüivel s reméli, hogy «meg fog tetszeni, ha atyafiasok-é az abban levő characteristikák az ezekben találtatókkal.» Végül igéri az esperes, hogy amennyiben szükség lenne rá, fog az aradiaknak oly papot ajánlani, kinek személyébe méltán megnyugodhatnak.

Ime elég ennyit tudnunk, hogy elképzeljük Csernátoni keserves helyzetét az aradi hívek között. Nincs többé személye iránt bizalom a lelkekben, szeretnének tőle megszabadulni mielőbb. Az év végén, vagy 1830. elején Buday Jonathán táblabíró, aradi fő-

*) Ebből bizonyos, hogy Csernátoni már az 1828. év tavasza óta tartózkodott Aradon.

gondnok levelet küld Debreczenbe s kéri a kerülettől az egyház nevében, hogy az eddig ideiglenesen szolgált Csernátoni helyett oly férfit rendeljen Aradra, ki lelkészi szolgálata mellett a tanító-ságot is vigye Kéri azt is, hogy valami segély eszközöltessék Arad részére, mert a hívek jelenleg tehetetlenek nagyobb terhet hordozni. E levelet 1830. márczius 21-én tárgyalta a kerületi gyűlés s 3. szám alatt elhatározta, hogy Buday Ézsaiás püspök ajánlatát elfogadván, Aradra rendes lelkészül Kotsa István (ki magát későbbben Kochának is írja) szikszói káplánt rendeli s fizetéséhez 100 ezüst forintnyi pótlással járul. Meghagyják, hogy nevezett lelkész Aradra való utazását Debreczenen át úgy intézze, hogy april 24-én hivatalát elfoglalhassa. A Szoboszlai Pap István által aláírt jegyzőkönyvi kivonattal egyidejűleg érkezik Aradra Buday Ézsaiás püspök levele Buday Jonathánhoz. Az eredetben meglevő levelet, érdekességénél fogva szóról-szóra közlöm, amint következik:

«Tekintetes Fiskális és Tábla-Biró Ur, kedves Uram Ötsém! Küldöm a' Fő Tiszteletű Superintendenzia Consistóriumának, a' kedves Uram Ötsém hathatós előterjesztésére, és az Ó Aradi zsenge Ekklé'sia mellett tett Maga Közbevetésére, következett Rendelését. Küldöm egyszersmind, az általam megszállított Tiszt. Kotsa István Uramnak, (a' ki a' mult Januáriusbann, a' Szathmári Ekklé'siába hivattatván második Prédikátorságra, és a' Rhetoroknak Professori titulussal leendő tanítására, mivel oda, bár kétszer is próbálta legyen, a' járhatatlan utak miatt el nem mehetett, azon Hivataltól elmaradt) hozzám küldött Levelét. Ezekből által láthatja az Ó Aradi Ekklé'sia, hogy Javára és Bóldogittatására az út el van készítve, tsak hogy azonn egyetértéssel járjon. Kedves Uram Ötsémnek Buzgóságába, és bölts kormányzásába, Consistóriumunk, az Ó-Aradi gyenge Ekklé'siát továbbra is a' legnagyobb bizodalommal ajánlja. Méltóztassék Kedves Uram Ötsém nékem minél elébb megírni, miképpen gondolkozik az Ekklé'sia Tiszt. Kotsa István Uramnak elszállittatásáról? Ez a' derék Férjfiu, ki már Házas ember, és gyermeke is van, és, itéletem szerint, ebbenn a' tekintetbenn is alkalmasabb Ó Aradra akármely nőtelen embernél, maga költségénn ide Debreczenbe eljön, mindenestől. Innen én, Tek. Fő Biró Ur segítségével, Nagy Váradig elküldöm, vagy talán még Gyuláig is. Onnan, miképen szállítja el az Ekklé'sia, határozza meg; mint szinténn azt is, hogy mikorra, vagy melyik napra legyen Gyulánn Tiszt. Kotsa Uram. Az ezekről való tudósítást elvárván, atyafiságos igaz indulattal vagyok Kedves

Uram Ötsémnek Debr. Mártzius 24-dikénn 1830. igazánn szerető atyafia *Buday É'saiás* mk. Superintendens."

Az 1830. év tavaszán tehát rendes lelkésze van Aradnak s az egyház gondoskodik, hogy lelkészének biztos, három szobából, konyhából stb. álló lakása legyen cum appertinentiis. 1830. július 22-én írják meg a kötelezvényt, mely szerint özvegy Klokovits Jánosné ifjuasszony a városban levő házát (pesti-uton, ma Kossuth-utcza) 7 pontban körülírt feltételek mellett átadja két évre az aradi reformáta egyháznak évi 140 váltóforintokért. Ki van kötve, hogy a két év elteltével az újabb bérbeadás alkalmával az elsőség jog szerint a bérbevevő egyházat fogja illetni.

Hát vajon Csernátoni megnyugodott-é a dolgok ilyen menében és változásában? Még mindig Aradon tartózkodott, s el lehet gondolni, hogy vérző szívvel gondolt az innen leendő kényszerű eltávozásra. Lehettek ellenségei, kik nem hagytak neki nyugtot s lehet, hogy ő is nagyon méltatlannak találta a vele szemben követett eljárást. 1830. márczius 4-én végez utoljára lelkészi tisztet egy gyermek temetése alkalmával, de még 1831. május 8-án is foglalkozik vele, a sokképen sujtott emberrel, egy jegyzőkönyvi bejegyzés. Egyházlátogatáskor panaszt jelentettek ellenében s e panaszra az egyházkerületi gyűlés elrendeli, hogy a bajok okának tartott Csernátoni hagyja el Aradot. Tudtára adják ezt s egy levélben kéri az egyházi előljáróságot, hogy tekintettel egyházalapítási munkásságára, engedje meg neki továbbra is a városban való maradást s igéri, hogy senkinek semmiben bántalmára lenni nem fog. Az egyházi előljáróság — nem tudhatni mi jogon? — a legnagyobb szigorúsággal hajtja végre a kerület rendeletét s indokolásában még Aesopusból is citál a sok hányatáson keresztül ment ember fejére: qui semel fraude innotuit, etiamsi verum dicat, amittit fidem. Azonban hiába minden, mert nem lehet elvitatni tőle az alapítás dicsőségét, vagy legalább annak oroszán-részét. Hova lett aztán, hol végezte be viszontagságos életét? Erről Aradon sem szóban, sem írásban nem maradt fenn semmi tájékoztató hagyomány, vagy adat. Mi nem felejtkezünk el róla, hiszen szeretett egyházunk életének legelső éve és az ő neve örökre együtt fognak említettetni. Hálával tartozunk emlékezetének, az első évben kifejtett jóindulatu fáradozásaiért!

Kotsa István lelkész egy évig mint tanító is működött a kisdud egyházban. A hivek annyira áldozatkészek voltak, hogy már 1831. ápril 10-én tanítót hívtak meg Kékedi János személyében, ki azonban 3 hónap mulva kénytelen volt átadni helyét

Keresztes Istvánnak, kinek kötelességévé tétetett a kántori teendők végzése is.

Választás után, az aradi első ref. presbyteriumnak a következők lettek tagjaivá: Buday Jonathán főgondnok, Csató Mihály gondnok, egyházi jegyző Madas Ferencz, Szentiványi Dániel, Balogh Dávid, Keresztesy Pál, Nagy Gábor, Gál Sándor, Szetsey Mátyás, Farkas Simon. (Fölesküdték 1831. ápril 18-án.)

Bizonyos, hogy az egyház ideiglenesnek tartott berendezésével nem voltak megelégedve, mert az ezután következő években folyton sürgetik a városi tanácsot „fundus megaláásaért“, azonban mindannyiszor sikertelenül. Már 1831-ről maradt jele annak, hogy folyamodást készültek beadni újra (először, mióta az anyaegyház megalakult) a templom, parochia és iskola számára való hely kijelöléseért, de ezen folyamodás az egyház közönsége nevében csak 1832. májusban adatott be a tanácshoz. A szükséges telken kívül néhány holdnyi hasznavehető föld megadását is kérelmezik. A folyamodás támogatásul elkészítik a hivek számáról szóló összeírást, melyből kitűnik, hogy az 1832. év elején — a mesterlegényeken, inasokon, férfi- és nőcselédeken s a közeli pusztákon található lelkeken kívül — 345-re tehető az egyház rendes tagjainak száma. Ennyi lélek pedig, az akkor 10—12 ezer minden vegyületű lakossal bíró városban, joggal kérhette, sőt követelhetette a város támogatását. Szikra András népszóló véleménye szerint vagy a magyar-városban, vagy Buzsákban lenne kijelölendő a kívánt hely, de földet, az ebben ugyanis szűkölködő város nem adhat. A tanács Lukácsy János senatort bizza meg, hogy a már kirendelt „választott községbeli küldöttséggel“ e tárgyban eljárjon s jelentést tegyen. (1833. febr. 6.) Lukácsy jelentése. (febr. 27.) a következőket tartalmazza: a város küldöttei előtt az egyház képviselői először a „sóház tájékán levő telekből“, aztán az u. n. „Zöld Koszoru Város Jóvoltihoz tartozó, végre a kis Buzsákban piacznak hagyott négyszegű telekből“ kívánták kiszakítani a szükséges térséget. Erre azt felelték a városiak: a sóház környékén levő telekhez a „Sóház tartana igazakat“; a „Zöld koszoru“ telket pedig Aradnak „a Kamara a felszabadulást kiváltó Sommába bétudva, mint haszonvehető Jóvoltot becsü értékben adott légyen által“, mit Arad készpénzért sem igen idegenithetne el; a buzsáki megnevezett hely pedig „piatznak lévén hagyatva, az tsonkitást nem szenvedhetne“. Ha tehát a reform. küldöttek tudnának oly telket, mit a város kára nélkül kijelölhetnének, adják tudtul s talán teljesíthetik a kérelmet. Erre kedvetlenül azt válaszolták az

egyházi küldöttek: „honnan tudnának ők telket kimutatni, ha maga a város nemes Tanácsa azt ki nem jeleli?” Ekkor lettek aztán felvilágosítva nagy kegyesen, hogy hiszen a városi tanács tudta régen, hogy nem adhat telket, de tagadó választ nem akart adni, vélvén, hogy a reformátusok talán mégis szemeltek ki valami olyan alkalmas helyet, minőről eddig a tanács nem tudott. Végre is aztán azzal távoztak az egyházi küldöttek, hogy a kis buzsáki hely kiszakítása mellett megmaradnak. E jelentés alapján aztán az egyház közönsége a városi tanács által kérelmével végzésileg elutasított. (1833. márcz 2.)

E meg nem érdemelt s a törvényeket is sértő rideg elutasítás (hiszen nyilván érthető az egész eljárásból, hogy nem akarták az egyház kérelmét teljesíteni) nem csüggesztette el a mi hiveinket. A reményt nem adták fel egészen, (1840-ig) s biztak abban hogy néhány év elteltével méltányoltatni fog eme legnemesebb törekvésük. Nem voltak épen elhagyatott állapotban, a kivetett adókat pontosan fizették az egyház pénztárába, a szükséges bérösszeget és fizetéseket elő tudták teremteni a hivek áldozatkészségéből. Sőt — a jelekből ítélve — a legjobb reménnyel lehettek eltelve a jövőre iránt. Már az egyház megalakulásakor Balogh Dávid, a dúsgazdag fakereskedő, 5000 forint alapítványt tett a lelkészi fizetés javítására s a legnagyobb lelkesedést keltette az egyház hiveiben, mikor megtudták, hogy végrendeletileg 10.000 forintot fog az aradi ref. egyház részére hagyományozni. E körülmények tehát enyhíthették némileg a város elutasító végzése miatt támadt aggodalmat és levertséget. Egyébként valljuk meg nyíltan, hogy örökre fájó emlék fog maradni ránk nézve, az akkori hatóságnak a kezdet kezdetét élő egyházunkkal szemben tanusított mostoha bánásmódja. Bár az akkor elmulasztottakat pótolná ki és tenné jóvá a mai Arad napjainkban, mikor hitoktatásunk emelése céljából kénytelenül leszünk nemsokára nagylelkű támogatásáért felkeresni.

Talán az elutasító végzés keserítette el Kotsa Istvánt, mikor alig 3 esztendő eltelése után elfogadta a türkevei egyház meghívását s az aradi hivektől 1833. ápril 21-én elbucszott. Sokat tett ő itt az egyház megszilárdítására, a vallásos élet emelésére s eddigi fáradozásainak méltó jutalma lett a türkevei erős egyház. Győry Mihály neveztetett ki utána, ki kevés ideig Balogh Péter szalontai esperes (a későbbi püspök) mellett volt segédlelkész. Május 5-én tartotta beköszöntőjét s örömmel jegyzi fel, hogy az egyház „nemes szivü előljáróiban szinmutatás nélkül való szeretetet és barátságot” talált. Május elsejéről van kiállítva az első díjlevél,

mélyből megtudjuk, hogy ezen időben az aradi lelkész fizetése 500 rh. forint (250 a kerület segélye, 250 az egyháztól) és 2 öl tűzifa; tanítói fizetés: 120 rh. forint és szintén 2 öl fa. Bizonyos, hogy valamint a lelkésznek ezen kívül bizonyos stóla-jövedelemben, nagyon kevés lehetett!) úgy a tanítónak meghatározott tandíj illetményben volt része.

A harminczas évek derekára esik *ama nagy pör*, mely a Balogh Dávid 10,000 forintos hagyománya miatt az örökösök és az egyház között keletkezett. A pörben az egyház volt alperes. Röviden ismertetem e pört, melynek hatalmas iratcsomója hiteles másolatban irattárunkban őriztetik.*) Egy, a perben is szereplő irat szerint, melyet, az eskü letételére készséget nyilvánítva, Keresztesy Pál, Nagy Gábor, Nagy János és Szentiványi Dániel irtak alá, el van mondva részletesen, hogy Balogh Dávid, — kit 1832-ben július 23-án éjjel lakásán meggyilkolva találtak — az aláírók előtt többször emlegette azon elhatározását, hogy az aradi reform. egyháznak alapítványként 10.000 váltóforintot hagyományoz. Kérte őket (mivel egyszer már kirabolták), hogy ezen pénz biztos elhelyezésére nézve adjanak neki tanácsot. Így történt aztán, hogy önként, rábeszélés nélkül felkereste ez ügyben Buday Jonathán főgondnokot, ki örömmel vállalkozott a pénz biztos elhelyezésére, átadatván azt kamatra özv. báró Forrayné, szül. korompai Brunsvik Juliánna grófnőnek. Ez elhatározást írásba azért nem foglalta Balogh, mert gyanakodott, hogy a *hosszá legközelebb állók* élete ellen törnek s ha ezen rendelkezését megtudnák, még nagyobb lenne a veszedelem. Kivánta is különösen, hogy az egyház eme férfiai hallgassanak a dolog felől. Az is vezérelte még, hogy ha talán valamikor üzlete nem menne „kedvező foganattal“, s rá lenne szorulva ezen tőkére: abból szükségét pótolhassa s a mi összeg még így fenmarad, az jusson az egyház birtokába. A gyilkosság után (ennek részletei bőven tárgyalatnak a per folyamán, de azokra itt ki nem terjeszkedhetem) azonnal előállanak az *örökösök* s a vagyont birtokba venni igyekeznek, iratot mutatván elő, melyben Balogh mindenét rájuk hagyja. Az egyház jogát a tizezer forinthez nem ismerik el, az egyház viszont nem mond le a szép hagyományról, annyivalinkább nem, mert az örökösök iratában is, Balogh minden rettegése daczára, az utolsó pontban jelezve van ennyi: „fentartom magamnak az *Istenháza iránt leendő* s lelkem üdvösségét érdeklő *hagyományom*

*) A pör felirata következő: Anno 1834. die 28-a Novembris in Libera Regiaque Civitate Debreczinensi coram Inclita Tabula Regio Districtuali Trans Tibiscana Judiciaria levata est Causa etc. etc. . . .

menyisége jövődöbeli meghatározását.“ A lelkész és az egyház közönsége aggodalmaskodnak: megnyerik-e hát a hagyományt, vagy hiába minden remény? Buday megnyugtatóul értesítést küld, melyben megismeri, hogy az aradi ref. egyházat active, az özvegy bárónét pedig passive illető tizezer forintos eredeti kötelező levelet, a kifizetés vagy kicserélés céljából kezeihez vette. A dolog perre kerül az 1834. év végén s befejezését nyeri 1837. decz. 16-án azzal, hogy az egyház gondnoka a nevezett kötlevel erőszakos kézrekerítésének vádjá alól fel lett mentve. Az örökösök 1838-ban perujtással éltek, azonban tartván a per kimenetelétől, egyezséget ajánlanak az egyháznak, melyet ez, megunván a perlekedést, elfogad s így az öt éven keresztül huzódó per 1839 decz. 7-én bíróilag is megszűntnek nyilvánítatik. Az erre vonatkozó ítéletet aláírta Udvardi Kossuth András ítélő táblai jegyző. Az egyezmény lényege az, hogy a 10.000 frt és a megkapható kamatok fele az egyházat, másik fele az örökösöket (illetve csak Sz. J. örökösöt) illesse. Persze ez csak egyezmény, de korántsem azt jelenti, hogy az egyház kurátora a ládafiába zárhatta volna az ötezer forintot. A per után az ügyvédek követelték díjait s újabb pert akasztottak az egyház nyakába. A huza-vona aztán *Fábián* Gábor főgondnoksága kezdetén ért véget a negyvenes évek elején s az ő fáradozásának köszönhető, hogy az egyház valahára, valamennyire jogos illetményéhez juthatott.

Említve lett már, hogy a városi elutasító végzés után nem mondtak le hiveink a templomépítés eszméjéről s Györy Mihály buzgólkodása folytán 1834. január 26-án tartott közgyűlésben a sok bajjal küzdő kicsiny egyház nagy buzgalmú hivei, Buday Jonathán példaadása után indulva, (ki egymaga 1000 forintot irt alá) 3300 forint körül irtak alá kötelező erővel a templomépítés költségeire. Teljes joggal remélték a Balogh-féle hagyomány megnyerését is, minélfogva tehát a tapasztalt szeretetlenség és méltatlan elutasítás nem keserítette el őket végképen. Mindenre gondolnak, minden követ megmozdítanak. 1834. aug. 8-án (199. szám) tárgyalja kérvényüket a tiszántuli egyházkerület*), melyben — jelezvén hogy 470-nél több a lelkek száma s a templomépítés elodázhatatlan; a bérfizetés nagy összeget fölemészt stb. — kérik a kerületet, hogy a 4 kerületben leendő kihirdettetést eszközölje és ezen kívül szerezzon a helytartótanáctól oly engedélyt, mely mellett az aradiak a „két magyar hazába“ segélygyűjtőket bocsáthassanak. A kerület aztán, „szívén hordozván“ az aradi egyház virágzását,

*) Felsőbb Parancsolatok Könyve, I. kötet.

a kérelem értelmében hozza meg határozatát. 1835. áprilban ismét foglalkozik a kerület az aradiak ügyével s teljesíti azon kérésüket, hogy a küldöttek ne csak pénzt, de terménybeli adományokat is gyűjthessenek. S végre „ezen szép reményre nevedő s már a hely tekintetében is különös figyelmet érdemlő plánta ekklezsia“ a gyülekezetek munkás szeretetébe hathatósan ajánltatik. A nemes törekvés eredménye 3 év eltelte után szépen mutatkozott, amint azt Szijjártó József gondnok számadása 1838. május 27-én híven feltünteti. A kerülettől 1700, (hozzá küldött adakozás) Makó, Vásárhely, Szentes városoktól 282, Dunántulról 203, a lakosoktól stb. összesen 4800 s néhány forint adatott be az egyház pénztárába. Valami házikója is lehetett ekkor az egyháznak, mert e számadás 9. pontja szerint 1837-ben „Nemes Nagy János ur ezen ekklezsia házát 675 forintokon megvette.“ Későbbben, midőn Oláh Gábor ügyvédet a tizezer forint perében tanusított hűséges fáradozásaért megjutalmazták az egyház előljárói, azt is elismerik, hogy ezen most említett ház megnyerését is neki köszönheti az egyház. Hol volt ezen ház és milyen állapotban, erről nem lehet földeríteni semmit. Valami követelés fejében juthatott az egyház hozzá, talán a külvároson s úgy látszik, igyekezett rajta túladni.

Az aradi hivek buzgóságát mutatja, hogy ezen ideiglenes állapotok mellett sem törik meg annak ereje, sőt fokozódik. A tanító fizetését emelik; a gyermekek „tanuló szobája“ (iskolaterem) helyett nagyobb és alkalmasabbat bérelnék. Belátja az egyháztanács bölcsen, hogy „annál alkalmasabb oskolai tanítóra tehet szert, minél jobb conventiót rendel számára“, így történik aztán, hogy a beszedett tandíjat (fejenként 3 frt) a tanító fizetéséhez csatolják, már előbb 200 forintra egészítvén azt ki. Ez időben semmi olyan mértékben nem hatott a város magyarosodására, mint e szerény, de magyar református iskola, vagy mondjuk ki: az egész református egyház. Hatott, daczára annak, hogy nem a legszivesebben fogadtaték. De hányszor van ez így az életben? Van a dolgok ilyen visszásnak tetsző, de mégis rendes menetében valami felemelő vigasztalás azokra, kik nemesen küzdve teljesítik hivatásukat, elismerés édes jutalma nélkül, vagy éppen ellenszenv és gyűlölet megnyilatkozása mellett.

Ez állapotok azonban nem elégitik ki a hiveket, sem a vezető férfiakat. Nem tudnak addig megnyugodni, míg valami biztos ingatlan fölött nem rendelkeznek. Jeleztük már, hogy bizonyos összeg gyűlt a kerületekből, nagyobb városokból és magából Aradból (Aradon legtöbbet adtak: Farkas Simon, Tökés Tamás, Nagy

János, Biró Bálint, Varga József, Kovács Balázs, Györy M. és mások) s mikor báró Kemény Ferencz erdélyi főgondnokot is megkeresik az Erdélyben való gyűjtés engedélyezéseért s ezen utnak is meglett a kívánt eredménye: elhatározzák, hogy nem tartanak többé iskolát, paplakot stb. bérben, hanem alkalmas fundust keresve, építeni fognak saját erejükből. 1839. aug. havában keresik meg a városi tanácsot s elöadják, hogy bár az 1791. évi 26. törvényczikk által kimutatott utat biztosnak, de, a már tett próba után, hosszasan és késedelmesnek (mily szelidség és gúny e pár szóban!) tapasztalván, az említett törvény jótéteményétől a fundust illetőleg elállanak, azért tovább nem alkalmatlankodnak. Tudatják, hogy az Uri-utcza közepébe szegellő belső telket (hol a mai templom áll) Edlmüller János polgártól megvásárolták s ha a törvény jótéteményétől elestek is, legalább az időnyerésben némi kárpótlást találtak. Mivel azonban e kárpótlás a tett áldozatot fel nem éri, esedeznek, hogy „a vásárolt telken fekvő váltságdíjt és a szokott laudemialis krajczárokat“ kegyesen engedje el a város. A tanács határozata ez: az egyháznak a templom-fundus, vagy annak költsége követelésétől való elállása jegyzékbe vétetvén, az említett járulékok elengedtetnek. 1840. nov. 7-én mutatják be a bevallást, melyből kítűnik, hogy a vételár 3000 forint s a telek területe 324 □ öl. (A mai telekkönyvi bejegyzés szerint a templom, paplak, kert egész területe 365 □ öl.) Az egész adás-vételi ügyről a város pecsétjével s Heim Domokos polgármester és Serb Tivadar főjegyző aláírásával ellátott irat van levéltárunk birtokában. 1840. július 14-én megkötik az „építésbeli szerződést“ a paplak felépítésére Hoffer József építészszel a következő pontok szerint: 1. minden kőmivesi materiálék s munkák szolgáltatása építést illeti. 2. Kötelezi magát, hogy jövő aug. 15-ig munkájával készen lesz; az építéshez a legjobb téglát használja 3. Három esztendeig jótáll, a történhető romlásokat kijavítja. 4. Az egyház fizet építésnek három rátában 1700 váltóforintot. A szerződésen feljegyzett nyugták szerint 1842. okt. 2-án Hoffert az utolsó krajczárig (a munkatöbblet költségével együtt) kifizette az egyház Ezen kívül Gózon Jánosnak ácsmunkáért, (950) Hatvani Dániel és Szentiványi Dánielnek asztalosmunkáért, (536) Pazár Dániel és Komáromi Andrásnak (172) lakatosmunkáért, összesen 1658 forint fizettetett, így az egész épület (csekély toldással a mai paplak) került 3358 forintba. Ime belátjuk, hogy igaza van az egyháztanácsnak, midőn 1842-ben állítja: „a templomépítésre ajánlt summának befizetett része főképen a parochialis házra fordított“,

mert a telek és épület 6000 forintnál többet emésztett fel az egyház vagyonából. Van tehát már 1842-től parochialis épület, van iskolahelyiség, (a mai templom helyén állott egy rozzant épület, ebben helyezték el az iskolát, míg le nem bontották a templom-építés kezdetekor) de imaházul még 1848-ig bérben kellett tartani a Török-féle ház emeletét. (Templom- és Batthyány-utca sarkán, ma is régi állapotában meglevő ház.)

Az egyház anyagi ügyeinek vezetésében az 1840. év végén az a változás áll be, hogy a nov. 1-én 48 éves korában meghalt Buday Jonathán helyébe ugyanazon hó 12-én „Tekintetes *Fábián* Gábor ur Táblabíró s Magyar tudós társaság rendes tagja“ választott főgondnokká „közmegegyezéssel“. Györy Mihály pedig az 1844. év elején vesz bucsut Aradtól, kinek helye Bittó Sándor nagyzerindi lelkészszel töltetett be ápril 21-én. *Fábián* és Bittó tehát azok, kiknek az ezután következett bajok elhárítása, a templomépítési teendők fáradsága és dicsősége osztályrészül jutott. 1843 tavaszán kezdik meg a mozgalmat az aradi hívek, elhatározván, hogy a városban és megyében aláírási ivateket köröztetnek a templom költségeire. Örömmel hallják a május 7-iki gyűlésben a főgondnok ama jelentését, hogy a Balogh-féle hagyományból megmentette a megmenthetőt az egyház részére s egyezkedés útján ismét 1200 forintot adtak át az örökösök. Egy hét mulva jelenti, hogy az általa elvitt iven néhány nap alatt negyedfélszáz forint lett aláírva templomépítésre. 2 évi fáradságos gyűjtés után merül újra fel a terv s egy választmány bizatik meg (1845. május), hogy próbálja meg a következő három mód közül választani és ajánlani: 1. Tanácsos lenne-e a Török-házat megvenni? 2. A meglevő telekre lenne-e jobb építeni? 3. Az evangélikusokkal egyesülve építsünk-e? A választmány 6 tagból állt, ezek közt jön elő először Sárosy Gyula neve. Egyidejűleg az iskolaépítés eszméjével is foglalkoznak még pedig úgy, hogy most már határozott fellépéssel követelik a várostól az erre szükséges telket. A város hajlandó adni iskolatelket vagy annak becsárát lefizetni, csak azt kéri: mutassa meg az egyház a megvételre alkalmas helyet vagy szabja meg a kívánt összeget. Nagy Sándor ügyvéd (az egyház ügyésze) tárgyal a „szépítő választmánynyal“ s tudomásul adja, hogy az egyház Erdey Antalnak a lelkészlakkal szomszédos kertjét (ma házzal beépítve a Deák Ferencz-utca 20. sz. a.) óhajtaná megszerezni a jelzett célra, mely, bár nem nagy terjedelmű is, közelségénél fogva legalkalmasabbnak tartható. Azonban ez a vétel elmaradt, mert a következő évben nagyobb és alkalmasabb telek kínáltatott megvételre, szintén közel a parochialis épülethez.

Ugy látszik, hogy a templomépítéssel foglalkozó választmány a fent elsorolt 3 pont közül a 2. módozatban állapotodott meg s tanácsukra az egyház közönsége elhatározta, hogy a meglevő telekre építi fel a templomot. 1846. márczius 30-án aláírási ivet nyitnak újra, melyen az egyház akkori hivei majdnem mindnyájan fel vannak jegyezve, mint adakozók. Ápril 3 án két felhívó szöveget szerkesztenek, melyekben a templom javára teendő adományokért fordulnak „minden rendű és rangú teljes című Jótévő Urakhoz és Asszonyságok“-hoz (1844-ben Magyarország nádornéjához, a buzgó protestáns *Mária Dorottya* főherczegasszonyhoz is készült egy folyamodás, Bittó és Fábíán által aláírva, de hogy elküldett-e ez, kaptak-e valami segílyt? arról semmi adat nincs Talán el sem küldetett, mert a folyamodáson sem hátírat, sem semmiféle feljegyzés nem található.) Egyik iven alul föl van jegyezve, hogy Sárosy Gyulának jun. 17-én, — felolvasása jövedelmeként — a szent célra 74 forintot adott át, Kazinczy Gábor jelenlétében s aláírása mellett, Sátoralja-Ujhelyben Dudás Lajos ref. segédpap. A másik szöveg részletesebb s mint ismeretes véleményt említi, hogy Aradon a *magyarság ügyének haladása* nagy részben az ezer főnél többre menő *ref. lakosságnak tulajdonítható*. De ugyan ki is tagadhatná ezt?! Tovább említi az irat, hogy a város iskola-terket igérvén, most teljes erőből a templom felépítésén igyekeznek, de ez az erő nem elég ily nagy feladat megoldásához: kéri azért a jóltevőket, hogy „isten dicsőségére s a magyar nemzetiség terjesztésével honunkban összeforrott hitfelekezetünknek, ez idegen népelemmel mindenfelől elárasztott vidéken, gyarapítására, szívesen résztvevő adakozásukkal“ járulni kegyeskedjenek. Járultak is az országból mindenünnen annyira, hogy már augusztusban Klengenpök építész tervével foglalkozik egy bizottság, majd 1847. februárban Hoffer József terve fölött folytat alkudozásokat. Márczius 7-én (1847.) bejelenti a bizottság, hogy egy előbb elfogadott, de nagyon költségesnek talált s az egyház erejét felülmúló tervtől elállva, (pedig gyanítható, hogy az mindenkinek nagyon tetszett!) Hoffer egyszerűbb és kevesebbe kerülő tervét kénytelen javaslatba hozni. A tervet és költségvetést az egyház elfogadta s márczius 9-én megkötötték a szerződés, melynek főbb pontjai: az építész kötelezi magát egy „szép izlésű s diszletes templom“ elkészítésére, melynek hossza 13 öl 1 láb, szélessége 7 öl, magassága 6 öl, alapfal vastagsága földszinig 4 láb, azonfelül 3 láb és három hüvelyk az oszlopoknál, az oszlopok között 2 láb, hátulsó fal alapja 3 láb, felül 2 láb; torony magassága, ács munkán kívül, 13 öl

kikötött ár a kőmivesi munkáért 10,434 váltóforint, ez összesen kívül átadatik építésznek a templomhelyen levő s iskolának használt épület, melyet lebontani ő tartozik; az épület september végeig elkészítendő stb. A munkálatokhoz azonnal hozzá is kezdtek, azonban az alapás után észrevették, hogy a kimért vonalak nem jók s felszólították az építész a vonalak újonnan való kimérésére, hogy amennyire lehet, a templom az u i-utcának épen közép irányába essék. Az előbbi vonalak szerint ugyanis a templom északi fala az utca határvonalába esett volna, ami nem felelt volna meg a szépészet követelményeinek. Így a telekből valamenynyis kis rész (amint látható is) hasznavehetetlenné lett az egyháznak nézve, de jelzi a jegyzőkönyv írója, hogy nem egyedül a haszonra, de a szépségre is ügyelni kell.

Az alapletételi ünnepély április 19-ére tűzetett ki, az emlékirat elhelyezésére pedig *Bánffy* Polyxena bárónő kéretett fel. Az alapkőbe teendő emlékirat *Fábián* Gábor főgondnok által lett szerkesztve. Az iratot, emlékezet okáért, egész terjedelmében itt közlöm, amint következik:

Alapkőve

A sz. k. Arad városában Isten segedelmével kegyes jótevők adakozásából épült első reformátum templomnak, letétetett a helybeli egyház megalakultának 18-ik, Krisztus Urunk születésének 1847-ik évében, április hó 19-ik napján, a midőn az egyházban lelkipásztorságot Bittó Sándor, tanítói hivatalt Kis Bénéiamin, főgondnokságot *Fábián* Gábor, ügynökséget Nagy Sándor, gondnokságot Gózon János, presbyterséget Csontos István, Nagy Gábor, Nagy János, idősb Biró Bálint, Farkas Simon, Hatvani Dániel, idősb Szijjártó József, Csathó Sándor, Szilvási Mihály és idősb Kovács János; a nagyszalontai egyházvidékben esperességet Balogh Péter, tiszántúli egyházkerületben püspökséget Szoboszlai Pap István, Arad városában polgármesterséget Schaerfenéder Ferencz; Aradmegyében főispánságot Szerencsy István, főispáni helyetteséget Faschó József, Magyarországon királyságot V. Ferdinánd viseltek.

Az építés költségeihez nevezetesebb adakozásokkal járultak: világosvári Bohus János és neje Szögyény Antónia; *Bánffy* Polyxena bárónő és férje Szálbek Jakab és fija Szálbek György; Liszt Ferencz, mácsai Csernovics Péter, Vay Miklós báró, *Fábián* Gábor, Török Gábor, Sárosy Lajos, Szecsey Mátyás, Vinkler Jakab s

fija Vilmos, Csontos István, Dobsa Sámuel, Gózon János, Győri Mihály, Kaszap Mihály, Nagy Sándor, Oláh Gábor, Szánti Ulrik, Szőke Károly, Vörös Antal, Farkas Simon, Nagy János, ujbánáti Nagy Gábor, Almásy Pál, Balogh Imre, Bornemisza Antal neje Nádosy Mária, Bittó Sándor, Glatz Béla, Kis Bénéámin, Léderer Antal báró neje borosjenői Tisza Amália, Póka János neje Pálffy Eszter, Szentiványi János, idősb Szijjártó József, Szőke Márton, Szőke János, Junga György, Virágháty Elek, Ökrösi András, Barcza Ábel, idősb Biró Imre, Biró János, Brünek Károly, Dániel Antal, Dániel Lukács, Düvinger János, Falusi Dániel, Hideg Sándor, Kovács Ágoston, Kornély Ignác, Pocsay Ferencz, Rózsa Ferdinánd. Építőmester Hoffer József, Arad városa választó polgára, ki e művében 18-adszor emelt házat az Úrnak. — Legyen hála és áldás az adakozóknak, tisztesség és becsület az építőnek, dicséret és dicsőség az Úrnak mind örökkön örökké. Amen.

Ezen emlékirathoz helyben lakó Bangó Péter királyi táblai jegyző a következő epigrammot kapcsolá :

A szeretet s erkölcs e sziklán házat emeltek,
Nemtől bele a tiszta hitet helyezék;
Hogy míg álságok tömegével küzdenek és mig
Megtanul egymásért élni az emberi sziv:
E házban legyen a nemtő, ki ölébe fogadja
A diadalmas erény lángszivü bajnokait.

Az emlékirat a főajtó küszöbe alá tétetett le 1847. ápril hó 19-én, a nemes megye és város tisztviselői s a polgári őrhadak tisztjeinek és nagyszámu minden vegyületü gyülekezet jelenlétében. Az ünnepély alkalmával beszédet tartott Bittó Sándor, melyben a helvét vallásu felekezet rövid vázlatban elbadott hitvallásáról, a keresztyén templom meghatározásáról s ennek hasznos és szükséges voltáról szólott, a beszéd után pedig az ünnepélyhez illő könyörgést is mondott. Végre a szegletkőbe teendő üveget, melyben az emlékirat vala, átadta Bánffy Polyxena bárónő kezébe, hogy ezt a szegletkőbe letegye. Ez meglévén, a nép eloszlott s az ünnepély bevégződött.*)

Ugyanezen év elején megveszik Kettenstock József keresztutczai házat (ma a gkel. püspöki épülethez csatolva) 1000 pengőforintért iskolahelyiségül. A város, az egyház kérésére, a telek ára fejében 1200 váltóforintot adományozott. A telek szép nagy kertjének felét a lelkész, felét a tanító vette használatba.

Az 1847. év végén tehát állott a templom, volt már iskola: beteljesedett a hivek régi óhajta! De ugyan mennyibe is kerültek

*) Bittó Sándor lelkész följegyzése szerint I. jkönyv 92—95. lap.

ezek? E kérdésre feleletet ad Bittó Sándor nagy gonddal készített számadása, (ő volt megbizva az építés felügyeletével, pénzkezeléssel) melyből kitűnik, hogy a templomépitésre és az iskolaház javítására összesen 20.199 forint adatott ki, míg a bevétel a kölcsönökkel együtt 20.467 forintra rugott. Az adakozók között a legkiválóbb neveket találjuk: *Teleky, Károlyi, Andrássy, Apponyi, Szemere, Széchényi, Bezerédy* stb. neveket. Az építés befejezése után 8200 frt adósság maradt az egyház terhére részint kölcsönök, részint munkatöbbletből származó tartozások folytán s így a számok egybevetése után kiderül, hogy az egész építkezés 24.000 forint áldozatába került az egyháznak. Pedig mennyi ingyen-munka teljesített a buzgó, de szegényebb hivek által! Az ajtókat, ablakokat egyesek (többen katolikus polgárok) ajánlata teremtette elő s Heim Domokos maga 5000 téglát ajándékozott. (Más vallásuak közül 120 adakozó neve van feljegyezve Aradról, köztük 20 izraelita.) Az adósság miatt sürgetik a megajánlt, de még be nem fizetett összegeket s megkeresik a várost újra gyűjtés engedélyezése céljából, annyival is inkább, mert a templom ügye Ő felsége által is szokott módon ajánltatott a törvényhatóságok figyelmébe. Ez azonban nem nagyon segített a tömeges bajon, sőt, mint a második részben látni fogjuk, újabb megpróbáltatás elé került a teljes erőhöz eddig nem jutható egyház. Jegyezzük meg, hogy az evangélikusok 1846-ban külön egyházat alkottak, így nem vettek részt ezen évek nehéz küzdelmeiben.

Kik voltak az egyházépitők, kik voltak a vezérférfiak a nehéz időkben?

Keresztesy Pálról, kinek nemes alakja nagyon hasonlít a Jókai által páratlan jellemzéssel megrajzolt Bajcsy András uramhoz, bőven szólottam már az első évek eseményeinél. (megh. 1844.) Hithű református, törhetetlen igaz jellem: ebben van oka a hatásnak, melyet hitsorsosaira gyakorolt. *Buday* Jonathán szélesebb körben is elismerést vívott magának, a szalontai egyházmegye tanácsbíróvá választotta, de helyét a gyűlésben, bekövetkezett halála miatt, nem foglalhatta el. Következett utána *Fábián* Gábor, a nagy tudós, ki nem csak a főgondnokságban, melyet 10 évnél tovább viselt kitartó buzgósággal, eléggé meg nem becsülhető egyháziassággal, — hanem az egyházmegyei tanácsbírószágban is utódja lett Budaynak. A negyvenes éveken keresztül alig tartatott olyan gyűlés, melyen meg nem jelent volna. Részt vett minden tanácskozásban, sokszor a legaprólékosabb ügyet is magára vállalja s aggódó szeretettel intézi. Hiven, ígéreten felül beváltá szavait, miket

a főgondnokság elfogadásakor mondott: mindent elkövet, ami az egyház javának előmozdítására céloz; gyűléseken, miket minél gyakrabban fog tartani, saját teendői félretételével is megjelenend. Egyházunk multjának e legderekabb férfiaról, életkörülményeiről bőven megemlékezik Lakatos Ottó »Arad története« cz. műve, a III. kötet 5—9. lapjain. Mellette működnek, mint hű segédek, Nagy Sándor, a későbbi időkben főgondnok, az egyház egyik jóltevője és Sárosy Gyula, Magyarország egyik legkiválóbb költője, ki költői igaz erővel fújta meg az »Arany Trombitát«, mikor »Magyarország felett meggyült a zimankó.« Egyházunk jegyzőkönyveiben 1845-től 3 éven keresztül találkozunk Sárosy névvel s mondhatjuk, hogy legtöbbet gyűjtött templomunkra. (1913 forintot) Ezen buzgolkodásának 1846. aug. 23-án vette meleg elismerését egy gyűlés alkalmával. Fábrián emlékezett meg róla, egyházas érzelméről s jegyzőkönyvbe lett íglatva nemes fáradozása. E följegyzés szerint nemcsak a városban és a vidéken buzgolkodott gyűjtéssel, de családi dolgai elintézése végett tett utazását is egybekapcsolva egyházunk ügyével: Ujhelyben és Debreczenben *humorisztikai* felolvasásokat tartván, a templomépítési pénztárt tettemes összeggel gyarapította. Méltó — írja Bittó — hogy ezen gyűlézetünkben páratlan nemes tette még a késő maradék számára is hálás emlékezetben maradjon. Midőn 1848-ban az egész presbyterium lemondott, az újabb választásnál Sárosy közfelkiáltással lett megválasztva (jun. 12.) Ez mutatja népszerűségét, a ragaszkodást, melylyel személye iránt viseltettek az aradi reformátusok. Tisztét nem sokáig viselheté már mert Pestre költözött; helyét Nagy Sándorral töltötték be. Nincs azután róla említés a jegyzőkönyvekben. Az »Arany Trombita« hatalmas költőjének szomorú sorsa eléggé ismeretes. Költői nagysága mellett minden időben magasztalható hithűsége, hazája s egyháza iránti lángszerelme, odaadó küzdelme Az ő költői munkásságára is illik egy nagy tudósunk amaz állítása: »van a kálvinizmusban valami sajátos szellemi erő, mely a valódi költészetnek kitűnő ápolója.«*) Egyházunk nem feledi őt soha, nevét odairja a Fábrián Gábor neve mellé.

A lelkészek közül *Kotsa* Istvánról mindent fölemlítettem. *Győry* Mihály 1844-ben távozott Aradról Tenkére, ott halt meg 1870 körül. Már elébb hívták Zerindre, de akkor a hívek marasztó kérésére hallgatva, tagadó választ adott. 1842-ben történt valami kellemetlenség közte s a hívek között, erre vonatkozik Balogh

*) Révész Imre: Kálvin élete. 303. lap.

Péter esperesnek (később püspök) egy gyönyörű levele, mely bizonyára nyomban megszüntette a bajt Sajnálom, hogy térhiány miatt nem közölhetem. *Bittó* Sándor Zerindről jött Aradra, aztán befejezván a templomépítés nagy munkáját, Komádiba hívták meg lelkészül. Azok között volt, kik börtönt is szenvedtek hazájukért. Kiszabadulása után Mező-Sasra ment, mint lelkész s ott halt meg 1862-ben. (Francziska leánya maig Aradon él, József fia borosjenői járásbíró.) Egyházunk sokat köszönhet e derék férfiúnak.

A tanítók közül folytatólagosan emlitsük meg *Kocsis* Károlyt, *Jánosy* Károlyt, (Gyulaváriból jött, Sarkadra vitetett) *Kis* Bénéámint, ki az aradi iskolának egyik legderekabb tanítója volt s a legnehezebb időkben működött 14 esztendeig. Most pedig lássuk egyházunk nevezetesebb eseményeit a templomépítés utáni időről.

MÁSODIK RÉSZ.

A forradalom alatt és után. A templom felszerelése. Harangok adományozása. Országos gyűjtés az iskola felépítésére. Iskolaépítés. Baló Bénéámin lelkész működése 1849—1860.

Az örökre emlékezetes 1848. évre tehát készen állott a templom, mint a hivek fáradhatatlan vallásos buzgalmának eredménye. Tudjuk, hogy tetemes adósság maradt az építés után, melynek törlesztését ismét csak adakozás útján remélték teljesíteni. Azonban a bekövetkezett viharos időkben, mikor mindenkit a veszélyben forgott haza védelme foglalkoztatott, ki gondolhatott volna egy sok bajokkal küzdő prot. egyház támogatásával? Ki tudta volna erejét, tehetségét lekötni egy szerény egyház ügyeinek rendezésével akkor, midőn mindenkitől mindent főképen csak a haza szent ügye követelt?

1848. ápril 3-án kelt Balogh Péter esperesnek egy körlevele, melyben, felsőbb utasításra, meghagyja, hogy a „világra kiható üdvös események“ alkalmából istentisztelet tartassék, hálaáldozat bemutatására Istennek, az emberiség közös atyjának. Mutassuk meg, — írja — hogy „mi szegény, eddig elvettett protestáns papok a közbéke, csend és polgári engedelmesség eszközlésére szintoly hatályos tényezők tudunk lenni s vagyunk is, mint a szüronyok és gazdagon fizetett r. clerus.“ Van aztán a jegyzőkönyvekben ugy az esperestől, mint a püspöktől több levél és rendelet, melyek mind arról szólnak, hogy a lelkészek mit és miképen tegyenek a nép felvilágosítására, az izgatóktól és félrevezetni akaróktól való sikeres megvédésére. Deczember 2-án felhivja Szoboszlai Pap István püspök a lelkészeket, hogy mindenütt, ahol csak tehetik, „fegyveres hitrokonaink“ részére istentiszteleteket tartsanak, mindenkor az illető főtitst tudtával. 1848. decz. 30-án fénylő példakul említi, hogy több gyülekezet harangjait följán-

lotta ágyúkká átöntés végett. Gyönyörűen mondja: „hiszen ugyis, ha hazánk vagy szabadságunk veszve lenne, csak az lehetne harangjaink rendeltetése, hogy halotti bús hangon siratnák az elpusztult egyházakat s az ismét letiport vallásszabadságot . . . ellenben megmentetvén egyszer a haza, s kivivatván a szabadság, — mit az igazság Istenétől másként várnunk nem is lehet — harangok nélkül is égis harsogand győzelmi énekünk!“ Aradon bizonyára megtartatott a fentebb jelzett háladó istenitisztelet s bizonyos, hogy dicső honvédeink is részesültek mindig kellő lelki-gondozásban. Áldozatot hozni azonban nem tudott az egyház, a nagy és erős egyházakat e téren — fájdalom! — nem követhette, harangjai — miket odaadhatott volna a hazának ajándékuul — még ekkor nem is voltak.

Hogy az 1848. évben micsoda nevezetesebb események fordultak elő egyházunkban, nem tudhatjuk, mert ezen év júniusától 1849. júniusig gyűlés nem tartatván, semmi feljegyzést nem találhatunk. Bittó Sándor a templomépités számadásával volt elfoglalva, világi férfaink pedig nem értek rá egyházi ügyekkel való foglalkozásra. Fábián Gábor a világozi kerület képviselőjévé választatván, nem is időzhetett Aradon. Egyedül arra van adat, hogy ő az év elején, valamint 1847 végén azon tervvel foglalkozott, hogy az aradiak részére *külföldi prot. egyházaktól* eszközöl valami segédelmet. Kérdést tesz ez iránt a püspökhöz, ki 1848. jan. 28-án válaszolva, értésül adja, hogy ez ügyben megkérdezte báró Vay Miklóst és Török Pál pesti lelkészt. Vay szerint csak úgy boldogulhatnak az aradiak, ha az illető külföldi országokban akad helyenként valaki, ki részökre magánuton megkíséríti a kéregetést, mert hivatalos formában a dolog sehol menni nem fog. Török arról értesíti a püspököt, hogy a budai ev. egyház segélye sajátos különös uton nyeretett. A főhercegnő ugyanis (Mária Dorottya) kegygyel fogadá a skót szabad egyház papjait, ki lekötelezetteknek érezvén magukat, önként gyűjték s küldték a segélyt. Egyébként ő is a Vay által jelzett módot ajánlja s megemlíti egy-két gyűjtésre alkalmas külföldi buzgó férfit. Ilyenek lennének: Fäsi Károly Vilmos zürichi lelkész, Merle d'Aubigné, ki Aux-Vivesben lakik, Monod Párisban, Dr. Keith Sándor vagy Lorimer János Skóciában stb. Ebből a segélyből azonban, tudunkkal, nem lett semmi.

Az 1849-ik év elején Bittó Sándor Komádiba távozván el, az aradi lelkészi állás üresedésbe jött. Hogy miként töltetett be, azt a következő lelkész, Baló Bénéiamin önmaga így jegyzé fel: »Az imádandó Isten csudálatos gondviseléséből az 1848. októberi

oláh lázadás vad tüzéből *Brádról* — hol hallgatóim egy részét a vandal oláhok még ott létemben fölmészárolták, más részét pedig földönfutó bujdosókká tették — kiszabadulván, Nagy-Váradra menekültem több erdélyvidéki szerencsétlenekkel együtt, feleségem és egy két éves fiammal. Nagy-Váradról Debreczenbe nagyérdemű Főtiszt. püspökünk Szoboszlai Pap István urhoz folyamodtam: valóságos atyai indulattal fogadott, rendelkezett elhelyezéséről, minek következtében a n.-szalontai vidék esperese, Tiszt. tudós Balogh Péter ur az egyházvidéki gyűléssel egyetértőleg, a megüresedett aradi ref. lelkészi állomásba helyezett lelkészül. Az egyházvidéki gyűlésén jelen volt aradi ref. egyházi gondnok Szentiványi János ur elfogadási jobbot szoritott velem, minek következtében folyó 1849. év ápril hava 22. napján beköszöntöttem és folytatom a röges, de szép hivatásu lelkészi pályát Aradon is, mig Isten akarja, ugy amint Istenem értenem adta.“ Így került Baló annyi keserves szenvedés után Aradra, hol végre megpihenhetett elüldözött családjával. Megpihent? Várt itt reá temerdék teendő, akadt eligazítani való baj elég. Juniusban ujjaalakítja az egyháztanácsot s 18-án elhatározzák, hogy a vallás- és oktatási miniszterhez kölcsön eszközlése céljából folyamodást küldenek. A Baló által szerkesztett s következő napon elküldött folyamodás így szól:

Tisztelt vallás- és oktatási Ministerium!

Egy pár évtized előtt annyira növekedvén Aradon a helv. hitvallásu polgárok száma, mennyinek szükséges volt egyházugyülekezetté alakulnia, anyagi tehetségeink megfeszítésével a város kebelében templom- s paplak-helyet vásároltunk, nemcsak, hanem arra ujdón templomot s paplakot építettünk, melyek 31,000 váltóforintba fölkerültek, ezen kívül pedig tágas kertű és udvaru iskolaházat is vásároltunk. Ezen építési és vásárlási költségek, azokhoz járulván a lelkész és iskolatanítónak évenkénti általunk fizetése is, — azonkívül, hogy kimerítették egyházunk pénztárát, adóssággal is megterhelték gyülekezetünket. Mivel becsületes hitelezőinknek kielégítését, maguknak is szükségük lévén, továbbra halasztani méltatlanság volna: pénzt kell szereznünk. De városunknak az ellenségtől 9 hónapos ágyuztatása iparunkra s üzleteinkre oly káros hatással volt és van, hogy legnagyobb megfeszítéssel sem róvhatjuk meg most magunkat; adósságainknál sokkal többet érő épületeinknek eladása pedig teljes felbomlását okozná már fejlődő gyülekezetünk- és iskolánknak. Alázattal esdeklünk azért a tisztelt vallás- és oktatási Ministeriumnak: méltóztasson gyüleke-

zetünk számára az ország pénztárából, a pénzügyminiszterium után három évi várakozásra 4000 pengőforint kölcsönt eszközölni. Gyülekezetünk pontos visszafizetésre s mindazon feltételek teljesítésére kötelezi magát, melyek mellett az ily kölcsön adatni szokott. Kegyelmes válaszáért esedezve, hódoló tisztelettel vagyunk stb.

Ez a folyamodás a magyar kormánynál már elintézést nem nyerhetett. Maradt tehát minden a régiben, a legsúlyosabb állapotban. Baló különben ez ügyről a püspököt is értesítette, ki jun. 25-én válaszolt. Elismeréssel adózik Baló buzgalmának s tevékenységének és kéri, hogy tegyen így tovább, mert most mindenkinek többet kell tennie, mint amivel szoros számítás szerint tartozik; kéri, hogy tegye nemzeti harczosaink körül is a szükséges lelkesi szolgálatokat. Figyelmezteti, hogy elődjének, Bittónak, hadlelkészi minőségben teljesített szolgálataiért, havonként 30 pengőforint volt kormánybiztosilag megrendelve. Kérdi: folyamatban van-e Baló irányában is e segély? Végül biztosítja, hogy a miniszteriumban mindent elkövet a segély megnyerése ügyében. Hogy miként teljesítették Bittó és Baló a hadlelkészi szolgálatokat, megérthetjük abból, hogy Bittó 1848—49-ben 40, Baló pedig — már rövidebb idő alatt — 3 honvédet temetett el Aradon. De meglátogatták bizonyára a betegeket és haldoklókat is és tartottak — amint rendelve is volt — istenitiszteleteket a honvédek részére.

Elkövetkezett a romlás ideje. Aradhoz közel, Világosvár alatt a fegyver letétetett. Aug. 13-án történt s már 14-én rendeletet kap Baló Varjasy János polgármestertől, hogy báró Majthényi intézkedése szerint, a felségnek 3 pontba foglalt határozatát a szószékből hirdesse ki. Ime a 3 pont: 1. a Kossuth-féle bankjegyek mindenki által, halálbüntetés terhe alatt, másnap délutáni 2 óráig a városházához beadandók, valamint 2. minden fegyverek, ugyanazon időig, szintén halálbüntetés terhe alatt; 3. a városban tartózkodó oly egyének, kik a forradalmi kormányt és ügyet akár polgári akár katonai minőségben szolgálták, rögtönitélet büntetése alatt feljelentendők. Aztán, egy 1850. évi okmány szerint, a fegyverek beadására új határidő tüzetett ki, ismét súlyos fenyegetés mellett. Ime a szabadság igéi helyett ilyen rendeleteket kellett a szószékből hirdetni a kevés idővel elébb oly nagyon lelkesített népek!

Balónak nagyon kijutott a szomorú kötelesség teljesítéséből. Ő levén ekkor egyedüli prot. lelkész Aradon, teljesítenie kellett a lelkesi szolgálatot az elítélt prot. vallású tábornokok, gróf *Leiningen* Károly és *Desewffy* Arisztid mellett. Előbb már eltemeti a

kivégzett *Ormai* Norbert ezredes aug. 22-én; közben aug. végén meghal epemirigyben szeretett, csak 29 éves felesége *Bánti* Jozsefin s kis fiacskája a 2 éves *Béni*, kikkel együtt menekült Brádról; október 6-án reggel elébb *Desewffyt* vigasztalja a vársánczban, hol a tábornok negyedmagával agyonlövetett, aztán a bitófa alatt *Leiningennel* imádkozik;*) okt. 7-én vasárnap az istentisztelet alkalmával ünnepélyes beszéd kíséretében, szigoru rendeletre, hódolatot kell nyilvánítnia *I. Ferencz Józsefnek* s halát adnia — szintén felsőbb rendeletre — *Istennek* a visszatért békeséges (!) időkért; okt. 25-én jelen kell lennie *Kazinczy* Lajos ezredes kivégzésénél, el kell temetnie, imádkoznia a még ki sem hült tetem fölött: óh, képzeljük el, milyen lelkiállapottal vergődött keresztül *Baló* ez iszonyu eseményeken!? Volt-e széles Magyarországon még egy református lelkész akkor, ki ily rövid idő alatt, ennyi keserű, elgondolhatatlan kínokat hordozott el? Legyen áldott közöttünk az ő dicső emlékezete örökre! Hiszen egész Magyarországról szenvedett halhatatlan vértanuink oldala miatt . . . Csak legalább egyetlen imádsága, csak egy parányi töredék volna abból, mit a vértanuk ajkával együtt rebegett az ő reszkető ajaka, hogy közölhetném e könyvecskében, hogy olvasása közben érezhetnők ama megnevezhetetlen fájdalmat, mit annak rebegése közben az ő lelke érezhetett! Csak volna . . . de nincs egyetlen sor, egyetlen betű. Csak tudnám, mit beszélgetett velük utoljára, mit mondhatott nekik vigasztalásul, kiknek méltatlanul szenvedett fájdalmára nem lehetett földi vigasztalás? Nincs semmi, semmi. Nem jegyzett föl semmit. De hogyan is tehette volna ezt, mikor hóhérok leselkedtek utána? *Baló Bénéiamin*, legyen a te emlékezeted örökre áldott!

A legsúlyosabb időkben magára van hagyatva mindenképen. *Fábián* és *Sárosy* bujdosásban: kik segítsenek neki a nehéz, leroskasztó munkában? *Tépi* lelkét a gondolat: el kell-e adni az iskolát és paplakot az adósság miatt? 20 évnek minden fáradságos munkája és igyekezete semmivé legyen? Mit remélhet a szegény egyház, ha visszasülyed a mult bajai közé s előre nem haladhat? Okt. 14-én gyűlést tart, melyen 6 presbyter jelenik meg s e gyűlésben, a hitelezőktől zaklatva elhatározzák, hogy 3500 forintot kérnek kölcsön az egyházkerülettől. (1851-ben nyertek is 3000 forintot, mely ismét csak növelte az amagy is nehéz helyzetet.) 1849. októbertől 1851.

*) Az említett „*Arad története*“ cz. műben egy szóval sincs említve *Baló* szolgálata, egyedül a minorita-szerzeteseké. Pedig volt ott gör. kel. lelkész is *Damjanich* mellett. E hibát követi a *Thorma-féle* kép is s vét a történeti hűség ellen.

októberig nem tartatott semmiféle nyilvános gyűlés, s nem történt semmi följegyzés. A gyűlések tartása okt. 5-én (1849.) érkezett rendelettel betiltatik s minden egyházi ügyek, kerületen, megyén, egyes egyházakban, *elnökileg* intézendők csupán. Ugyancsak okt. 5-én érkezik a püspök útján gr. Zichy Ferencz rendelete, melyben a „forradalomból reánk háromló *becsúmitás magas fokát* s e miatti rosszalását“ fejezi ki a püspök előtt s a megtérőknek bocsánatot hirdet. Kell-e ennél fényesebb elismerés? Végül megbotránkozását nyilvánítja a prot. lelkészek között „elhatalmazott világias külvi-selet felett“ s irgalmatlanul hadat izen minden lelkészi bajusznak és szakálnak. Persze, mindig jobban tetszik a bajusztalan simaság, a hizelgés álarcza, mint az egyenes őszinteséget kifejező természetes arcz. Így van ez ma is, de azért irgalom minden bajusznak! Baló 1851. októbertől kezdve feljegyzi röviden, a mi előbb és utóbb történt az egyházban. Annyira magára hagyatott, hogy két éven maga veszi át az egyházi adót, mert ha ezt nem teszi, gondnoktól, egyháziaktól nem kaphatta volna meg fizetését sem. 1850. áprilban aláírási ivet nyit, pár száz forintot összeszesznek s elhallgattatják egyidőre Kettenstock hitelezőt. Október végén Pffigl ácsmester 1000 forint miatt törvényszékbe idézi Balót; ismét ivet nyit, összegyűjt 100 forintot, kamatul adja Pffiglnek s mint mondja: „így bédugtuk száját s ígért is félévi várakozást.“ (E terhektől 1852-ben végre megszabadultak, de csak ezektől.)

Érdekes egy, a levéltárunkban található irat, 1850. márcz. 5-ről keltezve, melyben Heim Domokos polgármester tudatja, hogy a főhadparancsnokságnak a helybeli várparancsnokság útján érkezett intézkedésénél fogva, az 1849. márcz. 4-én a felség által kiadott *birodalmi alkotmány* „emléktiszteletéül“ ünnepélyes szertartás rendeltetvén: a város részéről a minorita-templomban tartandó ünnepélyes szertartás márcz. 9-ikének délelőtti 10 órájára határoztatott. Az ünnepély „nagyszerűsítésének tekintetéből“ hivatalosan felkéri Balót, hogy ezen ünnepély tartásában személyes jelenléte által részt venni sziveskedjék. Mennyire kijutott az örömből Aradnak is! Minő ünnepély a gyásznak eme második siralmas esztendejében!

Baló bizonyára nem lelkesedett a birodalmi alkotmányért, akár mint ajánlta is figyelmébe annak ünneplését a hivatalos megnyilatkozás. Minden gondját, minden idejét egyháza javának munkálása foglalta el. Látván az egyházat fenyegető veszélyt, püspökéhez fordul tanácsért és segélyért, esedezvén kölcsön eszközléseért. Szoboszlai nov. 28-án válaszol levelére s e válasz telve van lehangoló, de mégis nem tanácstalan fájdalommal. Szive vérzik — írja —

ha visszagondol az édes öröme, melyet élvezett, az aradi egyházat felvirágzásához közelgetni látván. Szive vérzik, látni kényszerülven most, hogy *az* sülyedésnek indult, veszélybe hanyatlik. Nem lát utat a kiségitésre, minden pénztár üres, az egyházak elfáradtak már a segélynyújtásban. Rögtön segélyt nyújtani lehetetlen. Jelzi, hogy tavasszal gyűlést kell tartania: akkor és ott lesz jó előterjeszteni az aradi egyház szánandó helyzetét s talán érezhető sikert lehet remélni. Levelét így végzi: „kegyednek, kedves Szolgatársam! hő buzgalmát egyháza iránt hálálva elősmerem, méltánylom, tisztelem. Óhajtom és kérem, hogy szent tüzét lankadni ne engedje!“ Mint már jeleztem, a segély vagy inkább kölcsön a következő évben megadatott. Az állapotokon azonban ez nem nagyon, vagy nem kívánt mértékben segíthetett. Nem a legszerencsésebb gazdálkodás új adósság csinálásával fizetni ki a régit. A kétségbeejtő helyzet, a szorongató szükség gazdálkodása volt ez, a „cseber és veder“ példája. De hát az bizonyos, hogy a veder mégis csak kisebb a csebernél.

Fábián Gábor 1851. aug. 2-án kelt levelében, a följegyzés szerint «tisztelt és méltánylandó okokból» főgondnoki tisztéről lemond. Helyébe *Balogh* Imre választatott, kinek segítségével igyekezett aztán Baló az egyház halaszthatatlan bajainak orvoslásán. Gyűjtésből bevakoltatják a templomnak eddig vakolatlan homlokzatát, székekkel, padokkal látják el a templomot; beállítják az eddig nélkülözött s 600 forintba került diszes szószéket, melynek költségeit a derék *Winkler* Jakab viselte. (1852.) Igyekeznek, hogy még abban az évben harangokkal láthassák el a szép tornyot, mely sokáig »egy szép alaku néma ifjuhoz hasonlóan állt, mint egy fájdalmas felkiáltójel.« A buzgó fáradozást siker koronázza: pünköstre megszólaltak a harangok a toronyban! A harangok felírását, mely mindent szépen megmagyaráz, ide jegyzem: „Az ó-aradi helv. hitv. ref. egyháznak adományozták *Winkler* Jakab, *Szánti* Ulrik, *Bettelheim* János és Vilmos. — *Hönig* Frigyes öntötte Aradon 1852. — Az erős Isten szól és mind e földet előhívja. 'Solt. 50.« Mindkét harangon ez a felirat, azzal a különbséggel, hogy a kisebbiken az adakozók nevei között ott van még: *Dobsa* Soma. *Gózon* János ácsmester a harangláb anyagát ingyen adta, a munkát ingyen teljesítette, föl is véste a kemény fára szép kacskaringós öreg betűkkel: »örök emlékül.« Nem is felejtjük el őket. Legyen áldás emléken azoknak, kik hivek voltak mindhalálig! A szép, értékes, vörös márványból készült urasztalt *Szánti* Ulrikné *Prevosti* Mária adományozta, míg urasztali készletekről, kendőkről

Cserepes Ferenczné, *Lakatos* Lajos, *Bettelheim* Vilmos, *Jeney* Györgyné s *Kuthy* Lajos gondoskodtak. Az 1854. évi októberben Balogh Imre távozván Aradról, utána mint főgondnok *Cserepes* Ferencz következett, ki 10 éven keresztül lankadatlan kitartással munkálkodott. 1855. januárban tudatja Baló, hogy legfelsőbb kibocsátvány értelmében ismét tarthatnak egyházi gyűléseket, alakíthatnak presbyteriumot. Ezt meg is teszik jan. 28-án, s már febr. 4-én, a szükség által kényszerítve, sürgetik a várost a régi mulasztás pótlására, az egyházat jog szerint illető telek megadására;*) tárgyalnak az iskolaügy rendezése felett, szóval megújult buzgósággal dologhoz látnak, ha lehetne orvosolni a rég bajokat. Tervezetet készítenek, mely szerint, mint biztos eredményre, 1200 frt évi bevételre számítanak, míg a kiadás nem tenne többet 1040 forintnál, a lelkészi és tanítói fizetés javítása mellett sem. A használhatatlanná vált régi iskolaház ujjáépítését 1857-ben sürgeti Baló s ismét a régi forráshoz, országos segélygyűjtéshez folyamodnak. A kormányzó főhercegtől megnyerik az engedélyt, ez nagy örömet kelt; míg a városhoz beadott kérvény, mint annyiszor már, ismét elutasító végzésben részesül s lehangolja hivatásunkat. Egy Pernyáva-külvárosban állítandó egyszerű iskolára kérték a városi támogatást, de hiába. Az fájt az egyháznak, hogy minden más felekezetet inkább segített a város, az evangélikus testvérek nem rég kaptak tőle szép tágas telket templomra, iskolára: csak a tiszta magyar ref. egyház részesült még mindig a legmoshatóbb elbánásban. Miért? Isten a megmondhatója. Bérbe kellett ismét házat fogadni a gyermekek tanítása végett, mert a régi épület leomlással fenyegetett. 1857. advent első vasárnapján szerkeszti meg Baló a presbyterium nevében kinyomatott felhívást ily czim alatt: »*Testvéri szózat az aradi reform. egyház ügyében*«, mely egész terjedelmében megjelent a «Prot. egyh. és isk. lap» 1858. évi 28. számában. Kivonatossan ismertetem e helyen a gyönyörű Szózatot, mely az egész ország közönségéhez volt intézve Elmondja, hogy nem teljes három évtizeddel azelőtt semmi jele nem látszott annak, hogy Aradon valaha reform. egyház alakulhasson. (Pedig akkor már, 1827-ben látszott a jel!) Az itt lakó

*) Az 1856. és 1859. évek följegyzéseiben nyoma van annak, hogy a város 400 □ öl telket mért ki az egyháznak az u. n. vásártéren. 1860-ban és később 1862-ben eladatását indítványozzák, mert messze, a vasúti állomás mellett van s nem jövedelmez semmit. Fölajánlják Ursits Lipót építésznek is adósság fejében, de hogy mi lett a telekkel tovább: arról feljegyzés nincs többé. Bizony e telekkel a régi nagy mulasztás pótolva semmiképen nem lett.

nehány református nagy szerencsének tartotta, ha a megyei hatóság által ide hozatott lelkésztől a rabokkal közösen vehette az urvacsorát. Az egyház megalakulási küzdelmének említése után jelzi, hogy egyházunkat *nem helybeli szülöttek, hanem a kerületekből ide származott testvérek egyházának* mondhatván, már e körülménynél fogva is egyházunk sorsa és virágzása közéről *kell hogy érdekelje a magyar ref. egyházat, mert saját gyermekeiből alakult az aradi ref. egyház.* Szól azután a telek vételéről, paplak és templom építéséről, az ebből keletkezett adóságról; az egyháznak vagyona nincs, a hivek évenkénti adózása alig fedezi a kiadásokat, stb. S hogy a reformáció nagy elveit e helyen méltóan képviselhesse az egyház: most rendeltetéséhez méltó iskolát kell állitania! Hiába áll a templom, ha itt született „ifju népességünk” elveink szerint nem iskolázthatik: szellemi képzettség, az isten igéjében való jártasság nélkül nincsen reformáció. *Ahol a szellemi setétség és tudatlanság kezdődik, ott van a reformált egyház véghatára.* Segítségért kiált tehát az egyház, esdekelve nyújtja ki karjait a keresztyén atyafiúi szeretet adományaiért! „Nem vagyunk tüztől égettek, de éget folyvást minket a szükség, melynek mintegy üszkeiül mutathatjuk fel a kamatokat, miket fizetnünk kell, és gyermekeinket, kik iskolázatlan nőnek fel. Mind egyre megy: akár azért nincs iskolánk, mert tűz hamvasztotta el, akár azért, mert építenünk lehetetlen.” Kéri, hogy ez a segélykiáltás e rendes alamizsna-kérésnél magasabb szempontból tekintessék. Az apostol² szavaival zárul a megható fölhívás: — *Az Isten pedig az ő hatalma szerint megcselekedheti, hogy a ti jó kedvetekből való adakozástoknak haszna ti reátok térjen.*” (2. Kor. 9. 8.) A szerkesztő, dr. Ballagi Mór igen szép megjegyzést fűz e Szózatához. Soha jobban nem örülök — írja — hogy a gondviselés közlőnyt adott kezembe, melynek segítségével érintkezhetem testvéreimmel, mint midőn oly ügyet kell bemutatnom, mint amely iránt a fentebbi szózat kopogtat a hivek szivein. Annál virágzóbb valamely társaság, minél mélyebb gyökeret vert egyes tagjaiban az egymást gyámolító szeretet. *Amit szent célra adunk, azt hiába való nagyobb kiadástól vonjuk el: ezen alapul, hogy a prot. közösségek azért, hogy egyházaikat és iskoláikat maguk tartják fenn, egy cseppel sem szegényebbek azon hitfelekezet közösségeinél, kiket semmi olyas adakozás terhe nem nyom.* Reméli, hogy e Szózat bejárást talál a szivekbe és kiki amint vette az ajándékot, azonképen sietni fog sáfárkodni abból azoknak, kik nem részesíthetik gyermekeiket az *Isten legszebb áldásában, a tanításban.* *) Siettek is sokan ado-

*) Prot. egyh. s isk. lap. 1858. 28. sz. 717. l.

mányaikkal segíteni az egyház nehéz helyzetén, amint azt ugy a Prot. Lap, mint az egyházi „Emlékkönyv“ elénkbe tünteti. Az egész országból 1857—1859-ig több mint 2000 frt gyült egybe; Aradról nevezetesebb gyűjtők és adakozók: Szivák Károly, Sólyom Imre, Nagy Sándor, Varga József, Biró Sándor, Szőke Károly, Tóthfalusi Miklósné; vidékről: Réthy Lipót (Gyuláról), Asztalos Mihály M.-Szigetről, (e buzgó reform. *Asztalos-családból* származott *Asztalos* Sándor őrnagy, ki honvédeivel Aradot megmentette 1849. febr. 8-án) Vecsey Károly (Tokaj), Noeh János (Debreczen), Czelder Márton (Losoncz), Kotsa István, (egykor aradi lelkész), Erdélyi János (sárospataki tanár) Kecskés Lajos (Kisjenő), Szöllösi Antal (Makó), s aztán a kerületekből s egyházmegyékből stb. 1859. jun. 26-án az iskola felépítésére megkötik a szerződést Ursics Lipóttal. Az építész köteles nov. 1-ig fölépíteni az iskolát adott terv szerint, köteles a szegényebb reformátusokat napszámra és fúvarra alkalmazni, mert ezek pénzt nem adhatnak s így kívánnak járulni a közös szent cél előmozdításához. Az egyház fizet az építésért 2500 frtot, (osztr. ért.) ezenkívül homokkészletét átadja, valamint a Winkler Jakab által adományozott 10.000 téglának felét. Ha jelzett időre nem lenne kész az épület, az iskolabért az egyháznak építész köteles leendő megtéríteni. Föl is épült az iskola, átadatott rendeltetésének, de a későbbi jegyzőkönyvek szomorú bizonyóságot tesznek arról, hogy ki nem fizethetvén teljesen az építést, újabb teher nehezült az egyház vállaira. Ez volt részben oka, hogy a következő két évtizedben felette súlyos időket kellett megélnie egyházunknak, annyira, hogy a legkiválóbb férfiak is letettek az egyház megmentetésének reményéről. Az iskola felépítése után nyomban az a szomorú meglepetés érte hűveinket, hogy meg kellett válniok a kiválóan derék lelkipásztortól. Bejelenti Baló egy gyűlésen, hogy a dévai egyház lelkészévé választotta s már meg is hívta. Az egyháztanács (1859. okt.) meghatva a szomorú és váratlan tudósítástól, kéri a méltán szeretett lelkészt maradásra s igéri, hogy anyagi helyzetén is, amennyire csak tehetik, javítani igyekeznek. Azonban hiába marasztották, Baló, mint erdélyi születésű, (Algyógy) nem tudott ellenállani az édes vágynak, mely szülőföldre felé vonzotta. Még azon őszön eltávozik Aradról, hova olyan különösen rémitő körülmények után jutott, honnan bizonyára csak nagy lelkifájlalom árán válhatott meg. Még ő vezeti a gyűlést, melyen felolvassák *Tisza* Kálmán levelét, melyben az egyház képviselőit a Geszten tartandó egyházmegyei gyűlésre meghívja. Elküldetnek képviselőül Szentiványi János. Dávidházi Sándor,

Battyányi József, kiknek utasításul van adva, hogy „a prot. egyház fenforgó ügyeiben“ (patens) a kerület már ismert határozata mellett nyilatkozzanak, a távozó Baló helyére pedig időközi lelkészt kérjenek.

Szóljunk még valamit nagybaczoni Baló Bénéjamin Aradon folytatott irodalmi működéséről. „Arad történeté“-ben említve van, hogy élénk részt vett a helyi ügyekben s irodalmilag serényen dolgozott. Ő alapította az „*Aradi utasító Naptárt*“ (1857.) s itt jelentek meg tőle a következő munkák: *Dicsénekek*. Coquerel után (1855.) *Sükkösd Sámuel emléke egyházi beszédeiből.* (1858.) E mű kiadásával (tetemes áldozat mellett, mert a Prot. Lap szerint 58 előfizetője akadt) barátja emlékének adózott. *Keresztyéntan*. I.—III. füzet. (1855.) E mű első füzetében, az előszóban ezeket mondja: „az értelem emelkedő napjának, a világosodásnak róják fel sokan a vallás iránti közönyösséget. Hogyan? . . . Isten a legfőbb értelem; az ember értelem nélkül nem ember. Mégis az értelem fejlődése ronthatná a vallásos életet? Nem, nem, ezerszer nem! Nem osztom azok nézetét, kik szüntelen siránkoznak az emberek romlottsága felett. Ha vannak romlott emberek, a jók bizony többségben vannak. De honnan a közönyösség? *A gyermeknek szellemi fejlődésének menétét nem ismerő katechismusoknak legtöbb része van a vallási kegyeletnek rontásában.* Ezért kísérti meg e könyvecske írását, hogy valami jobbat adjon a réginel. Felosztása: I. rész. Zsidók története. II. rész. Jézus Krisztus élete. III. rész. Jézus hit- és erénytana. Urvacsorához készítőtan. IV. rész. Az egyház története maig. Természetesen az egész kérdésekben és feleletekben van adva s nem téveszti a czélt szem elől: a hitcikkeket és erkölcsi szabályokat példákban tanítani. Ma már irmodora nehézkessége miatt nem igen lenne sikerrel használható.

Kiváló képességeit ismerték Aradon, s neki köszönhető, hogy a legnagyobb küzdelmek között is biztosítva lett az egyház fenmaradása. Más férfiak nem igen érvényesültek mellette, épen ez mutatja kiváló erejét és tehetségét. Maga volt minden mindenkben s az 1849—1859-ig terjedő évtizedet méltán *Baló-korszaknak* nevezhetjük egyházunk történelmében. Aradról Dévára távozott, hol néhány év elteltével az a kitüntetés érte, hogy a vajda-hunyadi egyházmegye esperesévé választotta. A hetvenes évek vége felé hunyt el az Ur szőlőjének eme sok megpróbáltatáson keresztül ment, de végleglegesen hűségese munkása.

Az Aradon töltött 10 év alatt oldala mellett munkálkodtak előbb Balogh Imre, utóbb Cserepes Ferencz főgondnokok, kik mind-

ketten buzgó egyháziasságot tanusítottak hivataloskodásuk ideje alatt. A hű lelkipásztor szívének méltó örömet okoztak az oly áldozatkész férfiak, mint Winkler Jakab, Bettelheim János, Nagy Sándor, Dobsa Sámuel, kik az anyagi szükségek enyhítésében ragyogó például állottak hitsorsosaik előtt. Winklerről van följegyezve az Emlékkönyvben, hogy valahányszor hirtelen 50 vagy 100 forintra volt szükség, hozzá folyamodtak s nála mindenkor tárt és adó karokra találtak. Oh, vajon kiapadt-é az a régi szent forrás napjainkban? Az áldozatkészség nem áldozatban, hanem koldus-alamizsnában nyilatkozik ma már? Szegény protestáns Sion, hol vannak a te régi őrállóid? Lelkek tüze lángolni fog-e unokáikban?

Tanítók voltak e 10 év alatt: *Kalocsa* Mihály, (Körös-Ladányból hívták meg) ki a feljegyzés szerint buzgó, lelkes tanító volt. Utóda *Kovács* Endre, ki nem egészen egy év után visszakivánkozott Debreczenbe, félbenhagyott tanulói pályája folytatására. 1854 — 1855-ig *Nagy* Lajos (előbb szalontai tanító) vezette az iskolát, kinek helyét aztán az esperes által Bélzerindről Aradra helyezett *Somogyi* József, egyike a legjobb tanítóknak, foglalta el. Hitoktatói minőségben töltött idejét is számítva, 22 évig tanította, vezette, gondozta lankadatlan buzgósággal az aradi egyház növendékeit, sőt nemcsak azokat, mert tudvalevő, hogy a községi iskolák behozataláig a ref. iskola levén egyik legkitünőbb népoktatási intézet Aradon, más felekezetű s előkelő szülők gyermekei is tanultak Somogyi vezetése alatt. Most pedig lássuk a Baló eltávozása után következett eseményeket.

HARMADIK RÉSZ.

Az egyház nagyobb küzdelmei. A patens hatása az aradi reformátusokra. Orgona-építés 1860-ban. Süllyedés. Az iskola a városnak adatik át. Iskolaépület eladása. Lelkészcseréltetés. Új iskola felállításának terve. Javuló helyzet. Újabb események, megszilárdulás, az egyház jelenlegi állapota. Az egyház kiválóbb férfiai 1860—1896.

Baló Bénéámin eltávozása után időközi lelkészül Bökényi János helyezettett Aradra, kit aztán az egyház közönsége 1860. áprilisban rendes lelkészévé megválasztott. Ez időben már nagy mértékben volt az egyház adóssággal megterhelve s a hívek szívében az egyháziasság helyét valami bántó hideg közönyösség foglalta el, melyről különösen a 60-as évek vége felé tesznek többször fájdalmas említést az egyháztanácsban. Az egyháznak, mint tudjuk, a templom- és iskolaépítés után tetemes tartozásai maradtak; tartozott helybelieknek, az egyházmegye gyámpénztárának, a tiszántuli egyházkerületnek, a pesti gyermekkórháznak,*) a debreczeni főiskolának stb. Az új lelkész tehát nagy feladattal állott szemben: megszabadítani végre az egyházat gyökeresen minden tehertől, elhárítani előhaladása útjából minden akadályt. Nem egyedül rajta múlt, hogy ez így nem következhetett be két évtizeden keresztül; több okok hatottak közre, hogy az egyház anyagi állapota mindegyre súlyosabb és elviselhetetlenebb lett. (Egyet, a legfőbbek egyikét már említettük: a közönyösség, a buzgóság meglankadása.) A súlyos helyzetet némileg feledteték a *patens* által okozott izgalmak, melyek Aradon is elég nagy mértékben nyilván-

*) E tartozás onnan eredt, hogy az 1847-ben Bohus Jánostól kölcsönzött 1000 forint kötelejét a tulajdonos a gyermekkórháznak ajándékozta 1852-ben.

nultak. Fentebb szólottunk már arról, hogy a geszti gyűlésre, melyet *Tisza* Kálmán vezetett, az aradi egyház is elküldte követeit. A gyűlésen *Tisza* Kálmán jelentvén, hogy a tanácskozás fő tárgya a kerületnek a nyiltparancsra s az azt követő ministeri rendeletre felterjesztet fölirata, (nem azért, mintha a gyűlés annak törvényessége felett határozhatna, mert abból elvenni, vagy ahhoz valamit adni nem szabad, hanem, hogy annak erkölcsi súlyt kölcsönözzön) *Lovassy* Ferencz indítványára ünnepélyesen ki lett nyilvánítva, hogy az egyházmegye a feliratot „szívéhez szorítva, mint a lelkiismeret és vallásos szabadság védokmányát egyetemleg és egyenkénti szavazatával magáévá teszi.» Azon esetben pedig, ha egyes egyházak vagy lelkészek szólíttatnának fel törvénytelen rendeletek kihirdetésére, hivatkozzanak arra, hogy ők az alaptörvények értelmében az egyházi főhatóságtól függenek s mástól rendeletet el nem fogadhatnak. 1860. ápril elején megjön a püspöki »Tájékozás« is, a jan. 10-én kelt ministeri rendelet ügyében s e tájékozás jelezi, hogy miután a kormány a kerületekkel nem boldogult, most *megfordítja a dolgot* s a szervezet életbeléptetését az egyházaknak és lelkészeknek parancsolja meg. Vigyázzanak hát s szabaduljanak meg azon téves véleményről, mintha az említett rendeletnek általuk a szószékből való felolvasása, nem egyéb lenne pusztá tudomásra juttatásnál. Nem hirdethető ki a lelkészek által ama rendelet a következő okokból: 1. lelkészeink az egyház tisztviselői, ha az állam valamit tudtokra kíván adni, van organum, melyet e célra használhat; 2. eltiltja ily rendelet kihirdetésétől a lelkészeket az örök állandóságúnak nevezett 1790—91-iki 26. t. cz. 4. §-ának első tétele; 3. e tekintetben az érvényben levő Canon is akadályul szolgál, 4. valamint általában egész egyházalkotmányunk szervezete is; 5. a lelkész a kihirdetésáltal esküjét megszegné; 6. a kihirdetéstől már a kerületek is eltiltották a lelkészeket. Ha pedig a lelkészek egyházunk jogaihoz való hűségükért sérelmet, fogságot vagy bármi kárt szenvednének, erkölcsileg biztosítva lehetnek arról, hogy az illető egyháztól, megyétől vagy kerülettől kárpótlást nyerendének s fogságuk idején hivataluk állandó lelkészszel betöltetni nem fog.

Az aradi egyház kezdettől fogva, lelkészével együtt a megyével és kerülettel tartott s helyeslé a „bűn nélkül feladhatlan törvényeink szellemében követett eljárást“. Itt is megkísérlik a jan. 10-iki rendelet keresztülvitelét, a mint azt Bökényinek az egyháztanács előtt tett jelentése mutatja. Febr. 8-án a rendőrtanácsos megidézi Bökényit, ki meglepetve értesül, hogy a rendelet átvétele

végett hivatott. Ellenvetései sikertelenek maradtak s a rendelet átvétele reá erőszakoltatott. Febr. 9-én visszaküldi a rendeletet a tanácsnak, nehogy a neki történt kézbesítés egyháznak való kézbesítésnek gondoltassék. Ezután a megyefőnök (Sevald) látogatja meg lakásán s a rendelet elfogadására igyekszik rávenni, de eredménytelenül. Ennyi kísérletezés után *sárt* rendeletet kap lelkész a megyei hatóságtól, mit felbontatlanul visszaküld; rögtön nyílt rendelet érkezik, melyben lelkész a megyefőnök előtti megjelenésre hivatik fel. Ujból felszólítják a rendelet elfogadására, ő ellenáll s az elfogadást megtagadja. Három nap mulva a polgármester hivatja s figyelmezteti az ellenszegülés törvényes következményeire, de lelkész rendithetetlen marad továbbra is. Végre egy magát városi hivatalnoknak nevező egyén jelenik meg lelkésznél, ki sürgetéseivel a többszörös tagadó nyilatkozatokra is fel nem hagyván, Bökényi másik szobába vonult, így akarván a tolakodó urat kiutasítani. Az egyháztanács lelkész eljárását helyesli, magáévá teszi s a jelentésnek felsőbb egyházi hatósághoz való felterjesztését elrendeli. Ime megérthető, hogy a hatalom itt is mindent elkövetett ama törvénytelen rendelet foganatosítására, mindaddig, míg a felség által 1860. máj. 15-én visszavonatot a nyiltparancs.

Hogy a vallásos és hazafias felbuzdulás emez emlékezetes idejében a mi hiveink lelkében is fellobbant a szent tűz, bizonyítja egy addig nagyon nélkülözött orgonának templomunk számára való megszerzése. Régen gyült már erre adakozás, de az orgona megszerzése akkor vált lehetővé, midőn a templomban tartott *Széchenyi-gyászünnepély* alkalmával (1860. aug. 20.) buzgó adakozásból egyszerre körülbelül ezer forint gyült össze. Az 1500 forintba került orgonát 1860. decz. 7-én avatták föl s adták át rendeltetésének. Cserepes Ferencz főgondnok ezuttal is jelét adá buzgóságának: a szószéket az orgona színéhez hasonlóan befesteté s egyéb javításokat is eszközöltetett saját költségén.

Azonban ez csak rövid ideig tartó felbuzdulás volt s a nehéz állapotokon nem nagyon segített még az sem, hogy (eddig szokatlan módon s talán a pápens-küzdelemben tanusított rokonszenvükért) más felekezetekből is kiválóbb férfiakat *tiszteletbeli presbyterekké* választottak. (1861. jun.) (Ilyenek voltak: Ebesfalvay György, Kucsuba Mihály, Kászonyi János, Hász Sándor, Kristyóry Zsigmond, Mály Gedő.) *Az egyház nem hald, de sülyed.* Cserepes főgondnok 1864. januárban lemond a főgondnokságról, melyet 10 éven keresztül nemes buzgalommal viselt; utóda *Dobsa* Sámuel lesz, ki meguntván a dicsőséget, egy év mulva visszalép s 1866-ig ismét Cserepes

próbálkozik meg: hátha lehetne valamit tenni az egyház szomorú helyzetének javítására? Az 1866-ik évben *Németh* Károly veszi át a vezetést s némi összeütközésbe jövén lelkésszel és egyházzal, a következő évben *Nagy* Sándor váltja fel őt a főgondnokságban s teljes erélylyel vezeti az egyház terhes ügyeit 3 éven keresztül. E derék férfiú volt az, ki már az 1863-ik évben azt indítványozza, hogy minden buzgó református egyháztagnak, minden hónapban tegyen valami csekély összeget takarékpénztárba az egyház adósságainak törlesztésére. Ez eljárást meg is kezdték azonnal, de később lankadván a buzgóság, ez sem lendíthetett valami sokat a kibontakozás ügyén. Ez időben *Nagy* Sándor látta leginkább az egyházat fenyegető veszedelmet s nyilatkozataiból kivehető, hogy a végromlás bekövetkezését elkerülhetetlennek hitte. Az iskola fentartása erősen igénybe vette az egyház erejét, innen van, hogy midőn kérdést intéz a város az egyházhoz 1869-ben, hogy kívánja-e az iskolát továbbra is fentartani, (mely esetben az átalakítás s egy leányiskola felállítása elodázhatatlan lett volna) az egyháztanács egyértelműleg bizonyos feltételek kikötése mellett, készséget mutat iskolájának községivé leendő nyilvánításra. Ez azonban ekkor még elmaradt, sőt, erejével számot nem vetve, az egyház 1870-ben azon gondolkodik, miképen lehetne egy külön leányiskola felállítására országos gyűjtést rendezni? Lelkészt meg is bizzák, hogy a kormányhoz intézendő kérvényt készítse el (jul. 2.) s a következő gyűlésen tegyen az ügyről előterjesztést. Az egész ennyiben maradt, közben bizonyára belátták, hogy két iskola okvetlen végveszélybe kergetné az amúgy is adóssággal terhelt egyházat.

Az 1868-ik évben, a tartozások törlesztésére a király 300 forintot adományozott az egyháznak, melyért az egyház, a közoktatásügyi kormány útján, hálafeletért intézett az apostoli felséghez. Az így királyi kegyből nyert összeg a pesti gyermekkórháznál fennálló adósság tőkájének némi törlesztésére fordított. Minden esztendőben egész az unalomig felujul a panasz, hogy az egyház hivei vagy épen nem, vagy nehezen és kedvetlenül teljesítik kötelezettségeiket. Egy gyűlési jegyzőkönyv néhány szóban hiven jellemzi a helyzetet, mely az elharapózott közönynek szomorú eredménye vala: „minden kérés, minden kötelességre való emlékeztetés csak hitvány eltűnő árnyék volt már e népnek, mely égi és földi jogainak legdicsőbbjeért sem tud lelkesedni.“ (1862.) S ez így tartott két évtizeden át, az egyház lét és megsemmisülés között ingadozott. Ez állapotok tartóssága és reménytelen volta okozá, hogy *Nagy* Sándor — mint már előbb egy évvel

akarta — 1870-ben leteszi főgondnoki tisztét. Már 1869-ben nyilvánítá, hogy valamint más hivatali pályán, úgy egyházi téren is csak akkor érez kedvet a működésre, ha ennek eredményét is felmutathatja. A közbizalom ismét Cserepes Ferencz felé fordul, mintha e kipróbált hűségű férfiuban remélnék föllelni a legutolsó támaszt. Három évig fárad még a derék öreg, egyháza boldogulását szíven hordozva, míg aztán az 1873. évi közgyűlés színe előtt ő is bejelenti lemondását. Utána *Remetey* Fülöp Károly következett mint főgondnok, ki 7 éven keresztül volt az egyház világi vezetője olyan időkben, melyek a legválságosabbak voltak egyházunk történetében. Midőn tudomására juttatja az egyháztanácsnak, hogy a város immár a felekezeti iskolákat csak októberig segíyezi, az egyház pedig a törvényes követelményeknek megfelelő iskolát többé fenn nem tarthat: ez el nem hárítható nehézségek kényszere alatt az egyháztanács ujjalag kész az iskolát községinek nyilvánítani, a városnak átadni. Ez meg is történt abban az évben s Somogyi Józsefet mint községi tanítót alkalmazta tovább a város. Így nyert szomorú befejezést az iskolának 26 éves története! A hitoktatásra nézve határozatba ment, hogy a felsőbb tanintézetekben lelkész, az elemi iskolákban pedig Somogyi teljesítse azt, ki egészen 1877-ig végezte a kántori teendőket is az egyházban. Az iskolaépületet ugyancsak iskolahelyiségül a város tartotta bérben 400 forint évi díjért 1877. októberig, mikor a bérletet felmondván, az épület az egyház rendelkezése alá visszakerült. Kevés időre még Somogyi bérelte ki az épületet.

Ugyanazon évben Somogyi bejelentvén, hogy nem teljesítheti többé a kántori teendőket, orgonista-kántori állás szervezését határozza el az egyház. Az orgonistának kötelessége leendő a hitoktatás végzése is, (elemi iskolában) valamint az énektanítás. Évi fizetése 400 frt és temetési stóla. (Azóta már, fejlődött viszonyok mellett, körülbelül 900 forintra megy a kántori jövedelem.) Többen ajánlkoztak ez állásra, köztük Beke Mihály és Nagy Sándor. Lelkészt fölkérik a presbyterek, keresse meg Bekét, ha hajlandó-e az egyház ajánlatát elfogadni? S miután a kitűzött időre válasz tőle nem érkezett, *Nagy* Sándor megválasztottnak nyilvánított, ki állását szeptemberben el is foglalhatta. Aradon működött 1894. júliusig, ekkor távozván el a jobban jövedelmező makói kántorság elfoglalására. Az újabb nemzedék tehát 17 éven keresztül tőle nyerte vallásos oktatását s a szeretet és ragaszkodás, melylyel tanítványai iránta viseltettek, azt engedi következtetni, hogy e nemzedék vallásos hűségére nem leendő okunk panaszkodni.

Az 1877. év szomorú jelekkel végződött az egyházra nézve, semmi biztatással a jövőre. A debreczeni főiskola ügyésze K. Tóth Antal sürgeti a tartozások kifizetését, vagy pedig a vagyonosabb egyháztagok egyetemleges jótállását kéri. Erről szó sem lehet, tehát mit tegyének? Tudomásul adják az ügyésznek, hogy a külön telken fekvő iskola bármikor eladható s az sokszorosan felülmulja az egyházra nehezedő terheket. S midőn mindenfelől hitelezők rohanják meg az egyházat, (Nagy Sándor még 1868-ban jósolta, hogy örvény szélére jut az egyház s nemsokára mindenek fájdalmára csak hirből fog ismertetni. Milyen ijesztő lehetett ekkor e jóslat!) nincs más teendő, mint megbarátkozni az iskolához eladásának gondolatával. Sok huza-vona után ez végre csakugyan bekövetkezik 1879-ben s az az egy jó eredmény származott belőle, hogy a nehéz zaklatásoktól meg lett az egyház szabadítva. Az egyház pusztulását hitték az iskola elvesztésében, holott — ha különösen hangzik is — ezen időtől fogva kezdett némi újabb erőhöz jutni, mint a beteg, kinek lázálmai eltűnnek. Az iskolaláz elmúlt, a beteg lábadozni kezdett, új élet költözött belé.

Az iskola eladása azonban, különösen a szegényebb néposztálynak nem volt inyére. Iskola nem volt ugyan már régen, de míg az épület az egyházé volt, mindig remélték az iskola visszaállítását. E körülményen kívül egyéb bajok is (melyeknek e helyen való tárgyalása teljesen felesleges) járultak ahhoz, hogy végre a minden eredményes működésnek alapját képező bizalom és egyetértés, a lelkész és egyháztanács és a hívek között bomlásnak indult s e tényezők összeütközésbe jöttek egymással. A leverő, szomorú helyzet áldozatot követelt. Midőn az egyház belbékéje teljesen fel volt már dulva, az ügy elébb 1879-ben, aztán 1880-ban az egyházmegye és az egyházkerület elbírálása alá került. A lelkész megszűnt az aradi egyház lelkésze lenni. A kellemetlen ügynek tehát áldozatául esett a lelkész s az ügynek illetően befejezése után az egyház szabad választási joga*), mert e tekintetben az akkor érvényben levő lelkészválasztási szabályok 2. §-ának végpontja vétetett alkalmazásba. E pont szerint az egyházmegyének állott jogában Aradra lelkészt rendelni. A lelkészség elfogadására Rácz Károly, Gál Ferencz, Ferenczy Gedeon rendes lelkészek és Márk Ferencz segédlelkész ajánlkoztak. *Tabajdi* Károly (ezen időtől az aradi egyház főgondnoka) egyházmegyei tanácsbíró, mint aradi egyháztag «kifejezést adta az aradi egyháztagok azon óhajtásának, hogy a jelent-

*) Egyházmegyei tanács jegyzőkönyve. 1880. ápril 28. 1. szám.

kezők közül Ferenczy Gedeon f.-gyarmati lelkész rendeltessék oda, ez óhajtás teljesítését kéri.« *Ferenczy* rendeltetett tehát Aradra részint az egyház küldöttének kérelmére, részint azért, mert az egyházmegyei tanács őt az ottani zilált viszonyok helyreállítására hosszas tapasztalatai után alkalmasnak vélte«. E föltevésében az egyházmegye nem is csalatkozott, mert Ferenczy erélye, munkaszeretete jobb időt derített a sok megpróbáltatáson keresztül ment egyházra.

Az iskolaházat (Arad közepén, szép helyen, gyönyörű udvarral és nagy kerttel, erős épülettel) az aradi görögkeleti egyház főhatósága vette meg 5500 forintért. Egyelőre 3100 forint adatott át a főgondnok kezébe, ki ezen összeget aztán 156 frt hijával az adósságok törlesztésére fordította. (Ki lett elégitve a Kollégium pénztára, az „Énekeskönyvi“ pénztár, a pesti gyermekkórház, a papi gyámintézet stb.) A vételár többi része, 2400 forint pedig csak akkor adatott át a gör. kel. püspök ur által, midőn az ingatlanról az összes terhek kitörültettek. Ez összeg képezi alapját az egyház mai törzsvagyonának. A régebbi időkben Aradon is történtek hagyományozások, de — fájdalom — az ilyen pénzek mindig adósság fizetésére fordítottak, melyek nélkül sohasem szükölködött az egyház. (Birta Heléna-féle hagyomány s mások.) Még egyszer aztán 1882-ben kísért az iskola visszaállításának terve épen *Tabajdi* buzgólkodása folytán; alkuba bocsátkoznak a Follinusz-féle házért; a tanítói fizetést megállapítják 600 frtban, lakásban, a kántori járulékokban; tanítóul ideiglenesen Nagy Sándort tervezik beállítani, — de annyira elaludt ezen terv, hogy azután nyomára sem akadhatni a jegyzőkönyvekben.

Ez időtől kezdve szembetűnő volt a haladás minden téren. Már 1880-ban örömmel, a jövőbe vetett bizalommal ünneplik meg az egyház ötvenéves fenállásának jubileumát, míg 1884-ben a templom külsejének elrendelt kifestésére és egyéb szükségek pótlására nagyszabásu hangversenyt rendeznek, *Rozsnyay* Mátyás és *Kertay* Ede presbyterek szép anyagi sikert biztosító fáradozása mellett. 1886. okt. 7-én nagy csapás érte az egyházat *Tabajdi* Károly főgondnok halálával; majd csaknem két év múlva a fáradhatlanul működő *Ferenczy* Gedeont éri oly súlyos betegség, mely őt közel 7 éven keresztül élőhalottá tette. A tarthatatlan helyzet az egyházban mindinkább szembetűnővé kezdett válni, ez azonban a megindult fejlődésre nem lehetett többé nagyobb visszahatással. A megromlott régi orgonát ez időben határozza el az egyház ujjal kicserélni: az adakozásra hívó Szózat 1890. febr.

havában szétmegy mindenüvé *Fábián* László főgondnok, *Krivány* János gondnok és *Csécsi* Imre h. lelkész aláírásával. Az aradi művelt közönségé az érdem, hogy a következő évben közel 2000 forint volt együtt, melyet az 1891. május 2-án *Fábián* Lászlóné védnöksége alatt s *Vincze* Miklós törvényszéki bíró fáradozása mellett, műkedvelők közreműködésével rendezett színházi előadás tiszta jövedelme még 327 forinttal növelt. Az *uj orgona* felavatása 1892. decz. 18-án történt az egész város közönségének résztvevő örvendezése mellett. A gyönyörű műü orgonát az azóta már elhunyt *Dangl* János készítette 1950 forintért, a diszes uj karzatot *Varga* József 350 forintért. E 2300 forint és a nyomdai szükségletek kifizetése után még 69 forint 99 krajczár maradt az *Aranykönyv* javára.

S midőn a hazafias felbuzdulás 1890. okt. 6-án emlékszobrot emelt a tizenhárom halhatatlannak, az emléket megkoszoruzók között ott volt az aradi reform. egyház is a maga értékes, közadakozásból szerzett koszorujával, melynek szalagja a szabadságharczi muzeumban őriztetik. Előző napon megtelt a reform. templom az országból összesereglett idegenekkel s helybeliekkel, kik a visszaemlékezés borongásával hallgatták e könyvecske írójának beszédét, melyet Sofon. I. 15. versének emez igéi felett tartott: „Haragnak napja az a nap, szorongatásnak és nyomorúságnak napja, háborúságnak és pusztulásnak napja, setétségnek és homályosságnak napja, ködnek és felhőnek napja.“ A következő évben létesített az *Aranykönyv-alap*, mely folytonos adakozásból azóta már meghaladta az ezer forintot. Ez alap egyik büszkesége s majdan támasza leend mindenha egyházi életünknek! Bár régen kezdték volna! Bár volna ily alap minden egyházban! Tervünk egyébiránt az összes pénzvagyont *egyházfenntartási-alappá* egyesíteni. (Ez évben már 9000 forinton túl fog emelkedni.) Hol volna most egyházunk anyagi téren, ha kezdetben a várostól megkaphatták volna a kért területet! Vajha a jelen józansága jóvá tudná tenni a régi idők káros mulasztásait! Ma segélyül 500 forintot kap egyházunk a várostól. — 1893-ban szerződés szerint *Ferenczy* Gedeonné férje nevében lemondván, az így megüresedett lelkészi állás nov. 19-én egyhangu választás mellett *Csécsi* Imrével tölte-tett be, ki azelőtt már 2 és fél évig mint segédlelkész, 4 és fél évig mint helyettes működött az egyházban. Az újabb években — Istennek hála! — a megszilárdulás biztos jelei érezhetők s tapasztalhatók: bevételeink rendszeren 300 forintnál nagyobb összeggel fölözik a kiadásokat, az adakozási buzgóság pedig folyton nö-

vekedőben van. Templomunkat fedélsatornával, lelkészlakunkat, mely bővítettett is, vízvezetékkal s csatornával láttuk el minden megerősítés nélkül. Orgona-ünnepély jövedelméből templomfelszerelési alapot teremtettünk stb. Mily sokan fáradoztak abban! Még a debreczeni egyetemre is tettünk 100 frt alapítványt.

Kiválóbb adakozások: *Nagy* Sándor volt törvényszéki elnök s főgondnok hagyománya 1000 frt, neje szül. *Kaszap* Emiliáé 1000 frt. Ők ajándékoztak értékes ezüst keresztelő-edényt is. *Varga* József diszes levéltári hármas szekrényt, *Faragó* Sándor tanácskozási asztalt, neje (most *Heitz* Györgyné) éneklő gyermekek részére 6 darab öltözetet, dr. *Szárnyassy* Béláné és *Bökényi*-nővérek nagy értékű urasztali terítőket adományoztak.

Az újabb korszak kiemelkedő alakjai voltak: *Nagy* Sándor *Remetey* Fülöp Károly, *Tabajdi* Károly. Ennek halála után *Fábián* László (a nagyemlékü *Fábián* Gábor fia) Arad és Aradmegye főispánja választatott nagy lelkesedéssel főgondnokká, ki Tabajdinak az egyházmegyei tanácsbiróságban is utódja lett. Főgondnoksága ideje óta semmi az egyház békéjét meg nem zavarta; a régi ellentétek elsimultak, a szellemi és anyagi fejlődés félreismerhetetlen. Neve a haladás biztosítója. Segítségére kitűnő presbyterium áll, egy valóban nagy érdemeket szerzett gondnokkal, dr. *Vajda* Istvánnal, ki már 5 éven át valódi egyszerűséggel karolja fel egyházunk érdekét s igazait. A hatvanas évektől gondnokságot viseltek: *Dávidházi* Sándor, *Winkler* Vilmos, *Tar* Mihály, *Borsi* Bénéámin, *Komjáthi* Zsigmond, *Varga* József, *Czudar* János, *Rozsnyay* Mátyás, *Krivány* János. Egy ízben pénztárnokságot *Sándor* Zsigmond. Segédlelkészek voltak: *Fekete* Imre, *Csik* Albert, *Csák* József. Mostani presbyterek: *Bakonyi* Károly, *Barcza* István, *Dömötör* László, *Domonkos* Lajos, *Dálnoky-Nagy* Lajos, *Fábián* Lajos, id. *Gaál* Ferencz, *Gellér* János, *Halmai* Andor, *Kertay* Ede, *Krivány* János, *Kőrösi* Mihály, *Kulcsár* István, *Maffei* Géza, *Molnár* József, *Papp* Imre, *Rozsnyay* Kálmán, *Rúcz* Sándor, *Szabó* József, *Szilágyi* György, *Szalay* János, *Szarvadi* István, *Tokay* Árpád, *Tóth* Mihály, *Vizy* István, *Varga* Imre, *Varga* József; *Tóth* Béla jegyző, *Kovács* Pál organista-kántor s hitoktató, ki Aradon az 1894. év jul. 1. napja óta működik. Előbb Szászvároson tanítóskodott.

Egyházi az 1882. év óta *Bóné* István.

Fiókegyházak: Uj-Arad, Mikalaka, Zsigmondháza, Kurtics. Aradon a lelkek száma 4000 körül van. (1837-ben volt 523 lélek, 42 tanuló; 1865-ben 2341 lélek, 141 tanuló; 1895-ben 4000 lélek, 500 tanuló. A számok érthetően beszélnek s munkára serkentenek!)

Befejezésül.

Imé a megkezdett *uj ezer* első évében az aradi reform. egyháznak a letűnt ezredév (mi is ünnepeltük kicsinyekkel és nagyokkal!) esztendei közé beillesztett 70 éves története! Ha röviden is, de hiven megismertet az egyház küzdelmes eseményeivel, hiven kitartó derék fiaival. Legyen e történet záloga egy boldog jövődönek. Oh, amiért annyit küzdenek: az eljön, nem késik sokáig!

Szerettem volna úgy irni e történetet, hogy a rokonelemek együvé kerülve adassanak elő benne, de, amint látható, az egyes események, szellemi és anyagi haladás és sülyedés annyira egymásból folynak, hogy azokat különválasztani nem igen lehet. A történet így előadva egyszerűbb, de érthető és világos. Aztán én hiveinknek irtam, kik bizonyára a szakadatlanul folyó történetben könnyebben találnak eligazodást, mint egyébként találhattak volna.

Hadd jelezzem itt még, hogy felismervén helyzetünket, a hitoktatás emelésére *áldozattal is, akármilyen módon is*, mindent el kell követnie egyházunknak! Ennek emelése és megszilárdítása fogja bevezetni a legszerencsésebb évek történetét.

És most, a templom alapkövének letétele után 50 évvel, akarjátok-e, szeretett hívek! a templomot megújításban látni? Adjátok meg a feleletet e kérdésre e történet példányainak megvásárlásában, széthordozásában!

Olvassátok olyan szeretettel, a milyen egyház iránt való szeretettel én azt megirtam tinéktek!

Meritsetek belőle olyan lelkesedést, buzgó egyháziasságot, amilyennel munkálkodtak őseitek az egyházépítés küzdelmei között! Ne tartsátok kegyelemnek azt, ha valamit adtok az egyház oltárára! Áldozatot adjatok és ne alamizsnát! Ne álarcczal jelenjete meg az Ur előtt, de a sziv tisztaságával, mely sugározzék ki szemetekből is.

Imé a multat kezetekbe adom, hogy megalkothassátok a boldog jövődöt!

Virulj drága kincsünk, szeretett egyházunk az Ur oltalma alatt az ő dicsőségére!

Mind az idők végezetéig *légyen te kőfalaidban csendesség és jó békeség!*

